

SIMPOZION

COMUNICĂRILE CELUI DE AL III-LEA SIMPOZION
AL CERCETĂTORILOR ROMÂNI DIN UNGARIA
(CHITIGHAZ, 11-12 DECEMBRIE 1993)

Giula, 1994

Publicație a
Institutului de Cercetări al Românilor din Ungaria

Redactor și editor responsabil: **Dr. Maria Berényi**

Lector: **Dr. Gheorghe Santău**

CUPRINS

Cuvînt de deschidere	5
<i>Ana Borbély</i> : Atitudinea față de limba română și limba maghiară la românii din Chitighaz	7
<i>Mihai Kozma</i> : Despre istoricul numelor noastre	19
<i>Eva Kozma</i> : Creația muzicală a chitighăzenilor	26
<i>Mihaela Bucin</i> : Estetica strigăturii din Chitighaz	33
<i>Emilia Martin</i> : Elemente specifice în îmbrăcămintea românilor și naționalităților conviețuitoare	44
<i>Elena Csobai</i> : Conviețuirea minorităților în așezările locuite și de români	51
<i>Maria Berényi</i> : Rolul fundațiilor în cultura română din Ungaria în secolul al XIX-lea	57

Cuvînt de deschidere

Stimați Oaspeți,
Dragi Colegi!

Am cinstea și norocul să deschid aici la Chitighaz cel de-al III-lea Simpozion al Cercetătorilor români din Ungaria. Aici se aniversează două evenimente foarte importante în viața și istoricul românilor din comună. Acum 100 de ani a apărut „Monographia comunii Chitichaz” scrisă de Iosif Ioan Ardelean și au trecut două veacuri de la începuturile învățămîntului confesional românesc. Ne face mare plăcere să participăm la aceste serbări și aici în acest cadru festiv să ne prezentăm prelegerile. Ca omagiu și semn de recunoștință față de preotul, scriitorul și publicistul Iosif Ioan Ardelean și față de învățămîntul românesc din loc și Comunitatea noastră a cercetătorilor după putințele sale și-a adus modesta contribuție prin publicarea broșurii „CHITIGHAZ Pagini istorico-culturale” Bp, 1993.

A fost o idee extrem de bună din partea școlii române din Chitighaz retipărirea Monographiei, fiindcă prin caracterul ei enciclopedic, prin valoarea documentară, imensitatea materialului e prețioasă și cercetătorului de azi și de mâine, care va găsi în materialul bogat mereu ceva de valorificat. Iosif Ioan Ardelean și-a iubit enorm de mult sătenii. Din scrierile și activitatea sa reiese faptul, că a dat informații și sfaturi, a fost un oarecare îndreptător al vieții de toate zilele a chitighăzenilor. A iubit foarte mult cultura și limba strămoșească. A organizat, a scris, a tipărit, a difuzat, a muncit pentru biserică și școală în condiții deosebit de grele, și uneori riscante. A dus o adevărată muncă de apostolat, aici în rîndul românilor din Chitighaz, mobilizînd forțele intelectuale locale pentru apărarea și îmbogățirea valorilor culturale, tradiționale, folclorice. Prin activitatea sa publicistică și scriitoricească, neobositul și entuziastul preot se înscrie în galeria personalităților române din Ungaria, care în veacul trecut au slujit cu modestie, cu bun simț cultura în limba românească.

Acest omagiu închinat animatorului cultural Iosif Ioan Ardelean se

împletește cu admirația caldă, emoționată față de școala română în a cărei clădire ne găsim. Timp de două secole, învățămîntul românesc din Chitighaz a trecut prin multe zbuciumări, prin multe jertfe, prin multe primejdii, prin multe reforme. Și iată există, își sărbătorește aniversarea bicentenară. Felicitări pentru sacrificiul depus în această cauză dascălilor, învățătorilor, profesorilor de ieri și de azi.

Pe undeva cu toții și în zilele noastre conservăm și facem o cultură a rezistenței, pentru menținerea noastră. Credem că aici, măcar două zile, o să ni se întâlnească gîndurile, simțămintele și mîndria față de limba și cultura noastră.

Aduc caldele noastre mulțumiri acelor care au făcut tot posibilul să organizăm și să ținem aici în cadru sărbătorec cel de-al III-lea Simpozion al cercetătorilor români din Ungaria.

11 decembrie 1993

Maria Berényi

Ana Borbély

Atitudinea față de limba română și limba maghiară la românii din Chitighaz

„Atitudinea” este un concept interdisciplinar, ocupă un loc important în cercetările psihologice și sociologice. În ultimele decenii a devenit și un termen al lingvisticii, în special al psiholingvisticii și al sociolingvisticii. În comunitățile lingvistice se studiază pe de o parte atitudinea vorbitorilor față de limbile sau dialectele pe care le vorbesc și pe de altă parte se studiază atitudinea membrilor comunității față de persoanele din afara acesteia. În comunicarea de față mă ocup numai de atitudinea românilor din Chitighaz față de limba română, respectiv graiul local și limba maghiară.

Atitudinea față de limbă a indivizilor înseamnă părerile lor pozitive sau negative formate despre o limbă sau un dialect (Pap, 1979:197). Unii cercetători sînt de părerea că atitudinea față de limbă joacă un rol important la determinarea comportamentului indivizilor (Lambert, 1967). Alții învățați însă afirmă că atitudinea față de limbă izvorește chiar din comportamentul indivizilor (Brudner și Douglas, 1979). Cei mai importanți factori care influențează schimbările de atitudine ale indivizilor față de o limbă (sau un dialect) sînt schimbările sociale și politice, de exemplu schimbările privitoare la politica de limbă (Woolard și Gahng, 1990).

Metoda și ipoteza investigației

În cele mai multe cercetări referitoare la atitudinea față de limbă sînt aplicate trei metode. Cu ajutorul primei metode cercetătorii verifică atitudinea indivizilor față de limbă pe baza datelor autobiografice ale subiecților, ori pe baza observațiilor adunate de cercetător pe teren (Agheysi și Fishman, 1970; Fishman, 1966). Metoda a doua este ancheta directă, care presupune notarea imediată a răspunsurilor la un chestionar

stabilit în prealabil, sau presupune înregistrarea răspunsurilor la chestionar pe bandă de magnetofon și transcrierea ulterioară (Fishman, 1971; Gal, 1979; Trudgill și Tzavaras, 1977). A treia metodă este ancheta indirectă. Într-o investigație în care se aplică metoda aceasta subiecții sînt solicitați să-și dea părerea și să caracterizeze acele două sau mai multe limbi (dialecte), care sînt înregistrate pe o bandă de magnetofon. Metoda circulă sub numele de testul *matched-guise*. Testul a fost realizat în 1960 de Lambert, Hodson, Gardner și Fillenbaum.

În cercetarea efectuată în comunitatea românilor din Chitighaz în anul 1990 am aplicat metoda directă, adică am pus întrebări subiecților în cadrul unui interviu referitor la folosirea limbii române și maghiare. Cele aproape o sută de întrebări, care au figurat în interviu le-am alcătuit și adaptat pe baza altor interviuri aplicate în comunități bilingve (vezi, Gal, 1979 și Kontra, 1990). Interviul a fost înregistrat pe bandă de magnetofon și transcris. Răspunsurile au fost prelucrate cu metodele statisticii.

Am selectat un eșantion de 60 de adulți, grupați după vîrstă, sex și gradul de instrucție școlară. Din punctul de vedere al vîrstei, distincția este următoarea:

- între 18-38 ani 20 persoane
- între 39-58 ani 20 persoane
- între 59-69 ani 20 persoane.

Din punctul de vedere al sexului distribuția este 50 la sută bărbați și 50 la sută femei. Iar din punctul de vedere al gradului de instrucție școlară distribuția este următoarea:

- între 4–7 clase 10 persoane
- între 8–11 clase 30 persoane
- între 12–14 clase 20 persoane.

Interviul a fost efectuat în graiul chitighăzean. Eșantionul deci reprezintă numai acei români din Chitighaz, care cunosc și folosesc graiul local. Deci eșantionul ales de mine nu reprezintă chitighăzenii, care sînt de origine românească dar nu vorbesc acest grai.

Ipoteza investigației este că atitudinea față de limbă a românilor din Chitighaz arată o legătură importantă cu vîrsta, sexul și gradul de instrucție școlară al subiecților.

Limba și indentitatea

În zilele noastre românul din Chitighaz, în primul rînd, indentitatea sa românească și-o determină prin folosirea limbii române. La întrebarea „Prin ce se explică faptul că sînteți român?” (Dă ce zîceți că sînt' eț rîmîn?) cei mai mulți subiecți (33 la sută) mi-au dat răspunsul: fiindcă vorbesc românește. Într-o investigație sociologică efectuată în 1980–90 intelectualii maghiari din Budapesta numai 7 la sută au dat răspunsul la o întrebare asemănătoare (Miben nyilvánul meg, fejezhető ki magyarsága?) (Csepeli și Závecz, 1991). Rezultatele acestor două cercetări arată că pentru chitighăzeni, trăind în minoritate, limba maternă ocupă un rol mai accentuat în determinarea identității lor, decît în cazul intelectualilor maghiari budapeșteni. În vederea acestor răspunsuri se poate presupune că în comunitatea românilor din Chitighaz pierderea limbii materne va duce, în același moment, și la pierderea identității românești.

O întrebare foarte importantă din chestionarul aplicat s-a referit la graiul român din sat. Am rugat subiecții să-mi vorbească despre graiul local. Cei mai mulți dintre subiecți au răspuns în felul următor: graiul nostru este o variantă mixtă, se compune din limba română și limba maghiară. O altă părere frecventă a fost că graiul local diferă mult de limba română literară și nu este atît de „corectă” ca aceasta. Cei care au definit graiul local ca o limbă care conține multe elemente maghiare au fost 78 la sută subiecții între anii 59–69 și 46 la sută între anii 39–58. Iar acei chitighăzeni care au comparat graiul local cu limba română literară au fost sătenii mai tineri, 68 la sută între anii 18–38. Opinia aceasta din urmă pare a fi o opinie formulată sub influența școlii românești, dat fiindcă numai cei între ani 18–38 au învățat la școală limba română literară.

Atitudinea față de limba română și față de limba maghiară în relație cu vîrsta și sexul subiecților

În chestionarul aplicat de mine au figurat trei întrebări în legătură cu atitudinea față de limba română și limba maghiară. Prima întrebare de felul acesta a fost: După părerea dumneavoastră care-i mai mîndră limbă? Întrebarea s-a referit la limba română și limba maghiară. Celelalte două întrebări (În care limbă vă place să vorbiți? Și în care limbă îi mai ușor

să vorbiți?) s-au referit la graiul local românesc și la limba maghiară. Subiecții n-au primit răspunsuri alternative din care și-au putut alege cel mai simpatic pentru ei, ci au fost rugați să-și formuleze ei înseși răspunsurile, fiindcă nicidecum n-am vrut să influențez părerea lor. Și fiindcă nu am ajutat în felul acesta formularea răspunsurilor au fost cazuri când subiecții nu au putut da nici un răspuns. Răspunsurile la aceste trei întrebări au variat la fel:

- a, limba română
- b, limba maghiară
- c, ambele limbi.

Răspunsurile referitoare la limba maghiară au adus la toate trei întrebări rezultate semnificative. Înainte de toate trebuie să accentuez că gradul de instrucție școlară a subiecților nu a arătat nici o legătură cu răspunsurile lor. Astfel în comunicarea mea voi prezenta relația dintre răspunsurile referitoare la limba maghiară și vârsta și sexul subiecților.

Care-i mai mîndră limbă?

La întrebarea „Care-i mai mîndră limbă?” 48 la sută nu au dat nici un răspuns apreciazabil. 37 la sută dintre subiecți au dat răspunsul că limba română este mai frumoasă decît limba maghiară, și la 15 la sută mi-au dat răspunsul că limba maghiară e mai mîndră decît limba română. Adică de două ori au fost mai mulți acei subiecți care au dat răspuns referitor la limba română. În figura 1. sînt acumulate procenteale răspunsurilor, care se referă la limba maghiară în relație cu vârsta și sexul subiecților. Cum se vede bine din figura 1. femeile mai în vîrstă, adică cele între anii 39–58 și între 59–69 au fost mai puține decît 5 la sută care au dat răspunsul că limba maghiară e mai frumoasă. Femeile care sînt mai în vîrstă decît 39 de ani deci nu au dat numai foarte puține răspunsul acesta. Însă femeile tinere (între anii 18-38) au fost 33 la sută care au dat răspunsul că limba maghiară e mai frumoasă.

Este tot atît de mare diferența și în cazul bărbaților, însă în cazul lor cei mai mulți care au fost de părerea că limba maghiară e mai frumoasă decît limba română sînt mai în vîrstă, iar bărbații între anii 18 și 38 au fost mai ales de părerea că limba română e mai frumoasă în comparație

cu limba maghiară. Explicațiile acestor date din urmă le-am primit de la subiecții înșiși. Bărbații tineri (între anii 18-38) mi-au mărturisit foarte sincer că pentru ce au ales limba română la întrebarea aceasta. Explicația este foarte simplă, fiindcă e mai frumos să-i zici la o fată românește „te iubesc”, decît ungurește „szeretlek”.

În care limbă vă place să vorbiți?

În care limbă îi mai ușor să vorbiți?

Răspunsurile primite la celelalte două întrebări „În care limbă vă place să vorbiți?” și „În care limbă îi ușor să vorbiți?” reflectă atît atitudinea subiecților față de ambele limbi cît și cunoștințele de limbă și competența lor comunicativă.

Este o evidență răspîndită între românii din Ungaria că în general românii mai în vîrstă țin mai mult la cultura strămoșească și tinerii mai puțin. Răspunsurile primite în această cercetare arată că nu în general bătrînii țin la românitătea lor și tinerii mai puțin. Cele mai mari diferențe se arată în cazul femeilor, adică în cazul lor se poate afirma că femeile mai în vîrstă țin mai mult la limba română și femeile tinere țin mai mult la limba maghiară. În cazul bărbaților însă o astfel de diferență accentuată nu se arată pe baza răspunsurilor culese.

Concordanța diferențelor de sex și divergențele de limbă pare a fi o temă semnificativă în cercetările sociolingvistice. În multe societăți, într-o măsură sau alta, femeile se compoartă altfel față de varietățile de limbă. Femeile, în unele comunități, apreciază mai mult variantele de limbă standard decît cele dialectale, și folosesc mai mult variantele de limbă cu mai mare prestigiu ca și, în general, bărbații (Brower, 1978; Throne și Henley, 1975; Trudgill, 1972, 1974; Trudgill și Tzavaras, 1977). Bineînțeles diferențele femeilor față de divergențele lingvistice se reflectă și în diferențele lor de atitudine. Într-o comunitate dacă se arată diferențe între atitudinea femeilor și a bărbaților, fenomenul se explică cu circumstanțele diferite în care trăiesc femeile și bărbații. (Gal, 1978; Lieberman, 1970; Woolard și Gahng 1990).

Modul de trai al femeilor și al bărbaților în trecut și azi

În comunitatea din Chitighaz în secolul trecut și la începutul secolului nostru femeile știau numai românește, bărbații însă știau – unii mai bine alții mai puțin – ungurește. Bărbații în comunitatea românilor din Chitighaz, în general, au fost într-o măsură mai mare expuși contactului cu limba maghiară. Prin comerț și armată au avut prilejul să se întâlnească și să comunice cu ungurii. În Macedonia, la fel ca și la Chitighaz în trecut, s-a constatat că femeile aromâne sînt, în majoritate, monolingve, în timp ce soții lor sînt bi – sau multilingvi (Recates, 1934; Ruxăndoiu și Chițoran, 1975:99).

Diferențele de sex la românii din Chitighaz implică diferențe în atitudinea lor față de limba română și limba maghiară (vezi figura 2. și 3.) Aceste diferențe se explică, în primul rînd, cu diferențele sociale în care au trăit femeile din trecut și trăiesc în zilele noastre. Femeile între anii 58-69 și cele și mai în vîrstă au crescut într-un mediu asemănător mediului din secolul trecut. Mamele lor au avut contacte numai cu români: prietenii și rudele lor au fost numai români din sat sau din alte sate românești (Grăniceri – în trecut Otlaca –, Pil etc. Azi aceste sate se află în România). În timpul acesta deosebirea de naționalitate consolidează obstacolele în calea căsătoriilor mixte, împiedicînd în felul acesta, cea mai veche și mai profundă formă de bilingvism în familie. Românii chitighăzeni au fost de lege ortodoxă, în biserică, ca și în prezent, limba liturghiei era limba română. La sfîrșitul secolului trecut s-a format comunitatea baptistă. Aici serviciile de la bun început se fac în ambele limbi.

După cel de-al doilea război mondial, după colectivizare, bărbații au fost aceia care au început prima dată să lucreze în mediul unguresc și au trecut decenii pînă cînd și femeile au început să lucreze la un serviciu, la început undeva în sat, mai tîrziu în careva dintre orașele învecinate. În eșantionul meu din Chitighaz se poate sesiza bine cum se schimbă pe grupele de vîrstă locul de muncă al bărbaților și al femeilor. Iată aici ca dovadă numai cîteva cifre. Dintre bărbații între anii 59–69, 60 la sută lucrează la Chitighaz și 40 la sută la oraș, pe cînd femeile în aceeași categorie de vîrstă 80 la sută lucrează în sat și numai 20 la sută la oraș.

Dacă comparăm aceste cifre cu cifrele femeilor tinere, adică cu cele între anii 18–38, se vede bine cum s-a schimbat viața femeilor în aceste câteva decenii, fiindcă azi deja 50 la sută lucrează la oraș. Schimbările de atitudine ale femeilor deci se pot explica, în primul rând, cu aceste schimbări de trai ale femeilor în secolul nostru.

În vederea acestora se poate constata că graiul local chitighăzean și limba maghiară simbolizează două stiluri de viață. Trecutul, viață de la sat, soarta grea a țăranului, mizeria, greutățile se leagă de limba strămoșească română, iar prezentul și viitorul, viața modernă și mai ușoară de la oraș, singurul drum spre propășire se leagă de limba maghiară. Aceste două simboluri sînt percepute cel mai mult de femeile tinere chitighăzene între anii 18–38.

Atitudinea față de limbă și alegerea limbilor

Între țelurile investigației a figurat să descriu corelația dintre atitudinea vorbitorilor față de cele două limbi și alegerea vorbitorilor între cele două limbi în comunicările lor. Corelația aceasta am calculat pe baza răspunsurilor primite la întrebările referitoare la atitudinea vorbitorilor față de aceste două limbi și pe baza altor răspunsuri primite la întrebările chestionarului aplicat. Aceste întrebări din urmă s-au referit la folosirea limbilor în situațiile: acasă/soț-soție, locul de muncă/colégi, școală/colégi, biserică/creștini, sfatul comunal/ funcționar, dispensar/bolnavi, alimentară/vînzător, piață/comerciant (v. Borbély, 1994). Alegerea limbilor în situațiile de comunicare înșirate arată corelații diferite cu răspunsurile primite la întrebările referitoare la atitudinea față de limbă a vorbitorilor. Răspunsurile la întrebarea „Care-i mai mîndră limbă? nu au arătat nici o legătură cu alegerea limbilor în diferitele situații de comunicare. Adică românii care au spus că limba română este mai mîndră decît limba maghiară nu au ales sau aleg mai frecvent limba română în situațiile de comunicare amintite, decît acei care au fost de părerea că limba maghiară e mai frumoasă. Răspunsurile primite la întrebarea „În care limbă îi mai ușor să vorbiți?” au adus corelație pozitivă cu răspunsurile privitoare la alegerea limbilor în diferitele situații. Adică acei chitighăzeni care au spus că le place mai mult să vorbească românește au răspuns că

aleg de mai multe ori în diferitele situații de comunicare limba română decât ceilalți. Cea mai strânsă legătură am găsit-o între răspunsurile întrebării „În care limbă vă place să vorbiți mai tare?” și răspunsurile privitoare la alegerea limbilor în diferitele situații. Adică chitighăzeanul care a dat răspunsul că îi place mai mult să vorbească românește decât ungurește în comunicările sale realizate în diferite situații – după răspunsurile sale se poate presupune că – folosește mai frecvent limba sa maternă decât limba maghiară.

Concluzii

În concluzie se pot remarca următoarele. În comunitatea bilingvă din Chitighaz folosirea limbii române și a limbii maghiare corelează cu atitudinea de limbă a vorbitorilor. Părerea lor despre graiul românesc din sat nu este prea pozitivă. Sînt de părerea că este o limbă mixtă, sau că nu e atît de corectă sau valoroasă decât limba română literară. În comunitatea aceasta de limbă, la fel ca și în mai multe altele, se observă că diferențele de vîrstă a femeilor implică diferențe în atitudinea lor față de limbă. Aceste diferențe sînt determinate alături de particularitățile individuale și de circumstanțele sociale diverse ale femeilor și relația lor cu societatea în care trăiesc. Din datele investigației reiese că dintre cele trei statute ale vorbitorilor (vîrsta, sexul și gradul de instrucție școlară) numai gradul de instrucție școlară nu a adus corelație cu răspunsurile vorbitorilor. Vîrsta și sexul subiecților numai în interacțiune a arătat legătură pozitivă cu răspunsurile culese.

În legătură cu atitudinea de limbă a chitighăzenilor se poate spune că limba română joacă un rol însemnat în determinarea identității lor personale. Dragostea și fidelitatea față de limba română este vie în general în cazul bărbaților și în cazul femeilor mai în vîrstă.

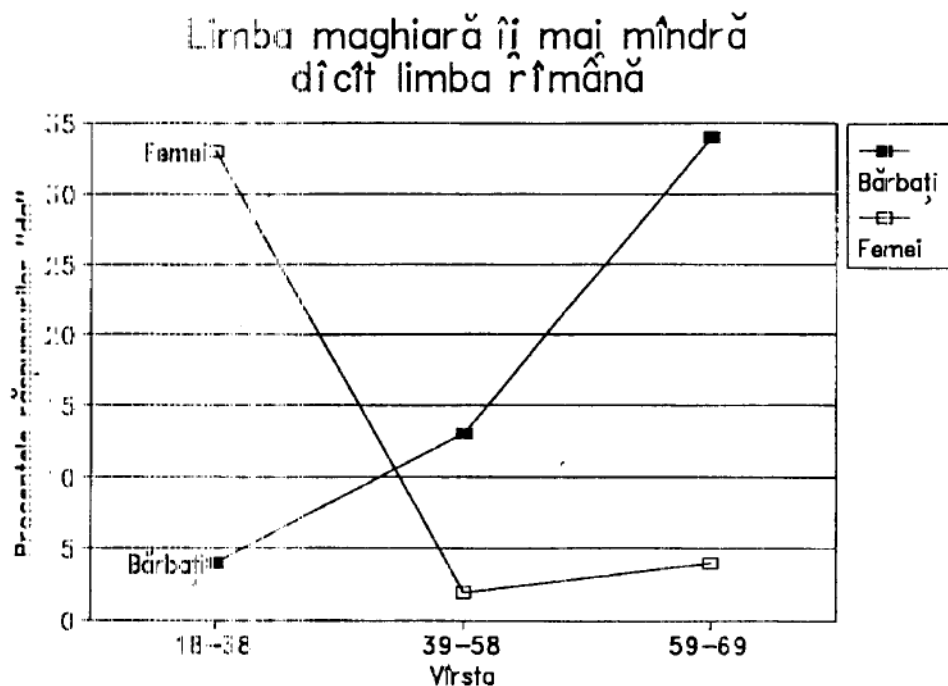
Bibliografie

- Agheyisi, R. and Fishman, J. A. (1970). Language attitude studies: A brief survey of methodological approaches. *Anthropological Linguistics* 12, 131–157.
- Borbély, A. (1990). Cercetări asupra graiurilor românești din Ungaria. Tankönyvkiadó Budapest.
- Borbély Ana (1994). Folosirea limbii române și maghiare la românii din Chitighaz. *Simpozion II. Giula*. 39–48.

- Brouwer, D. (1987). Language, attitudes and sex stereotypes. In D. Brouwer and D. de Haan (eds.), *Women's language, socialization and self-image*. Foris Publications Dordrecht – Holland/Providence – USA. 212-224.
- Brudner, L. A. and Douglas, R.W. (1979). Language attitudes behavior and intervening variables. In W.F. Mackey and J. Ornstein (eds.), *Psycholinguistic studies in Language contact. Methods and Cases*. The Hague: Mouton. 51-68.
- Csepeli, Gy. és Závecz, T. (1991). Pillantás az olvasztótégelybe. (Értelmiségiek nemzeti identitása és attitűdjei.) Társadalomkutatás, 1991. 4. 5-20.
- Fishman, J. A. (1966). Language loyalty in the United States: The maintenance and perpetuation of non-English mother tongues by American ethnic and religious groups. The Hague: Mouton.
- Fishman, J. A. (1971). The sociology of language: An interdisciplinary social science approach to language in society. In J. Fishman (ed.), *Advances in the sociology of language*. The Hague: Mouton 217-404.
- Gal, S. (1978). Peasant men can't get wives: Language change and sex roles in a bilingual community. *Language in Society* 7, 1-16.
- Gal, S. (1979). *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. Academic Press, New York.
- Ionescu-Ruxăndoiu, Liliana și Chițoran, Dumitru (1975). *Sociolingvistica. Orientări actuale*. Editura didactică și pedagogică, București.
- Kontra, M. (1990). Fejezetek a South-Bend-i magyar nyelvhasználatból. A MTA Nyelvtudományi Intézete, *Linguistica series A, Studia et Dissertationes*, 5. Budapest.
- Lambert, W.E. (1967). A social psychology of bilingualism. *Journal of Social Issues* 23 (2), 91-109.
- Liebertson, S. (1970). *Language and ethnic relations in Canada*. New York: Wiley.
- Pap, L. (1979). Language attitudes and minority status. In W. F. Mackey and J. Ornstein (eds.), *Psycholinguistic studies in Language contact. Methods and Cases*. The Hague: Mouton 197-207.
- Récates, B. (1934). *L'état actuel du biliguisme chez les macédo-roumains du Pinde et le role de la femme dans le langage*. Paris.
- Thorne, B. and Henley, N. (1975). *Language and sex: Difference and dominance*. Newbury House, Rowley Massachusetts.
- Trudgill, P. (1972). Sex, covert prestige and linguistic change in the urban British English of Norwich. *Language in Society* 1, 179-195.
- Trudgill, P. (1974). *Sociolinguistics: An introduction* London: Penguin.
- Trudgill, P. and Tzavaras, G.A. (1977). Why Albanian-Greeks are not Albanians: Language shift in Attica and Biotia. In H. Giles (ed.), *Language ethnicity and intergroup relations*. London: Academic Press, 171-184.
- Woolard, K.A. and Gahng, T. J. (1990). Language policies and attitudes in Catalonia. In *Language in Society* 19, 311-330.

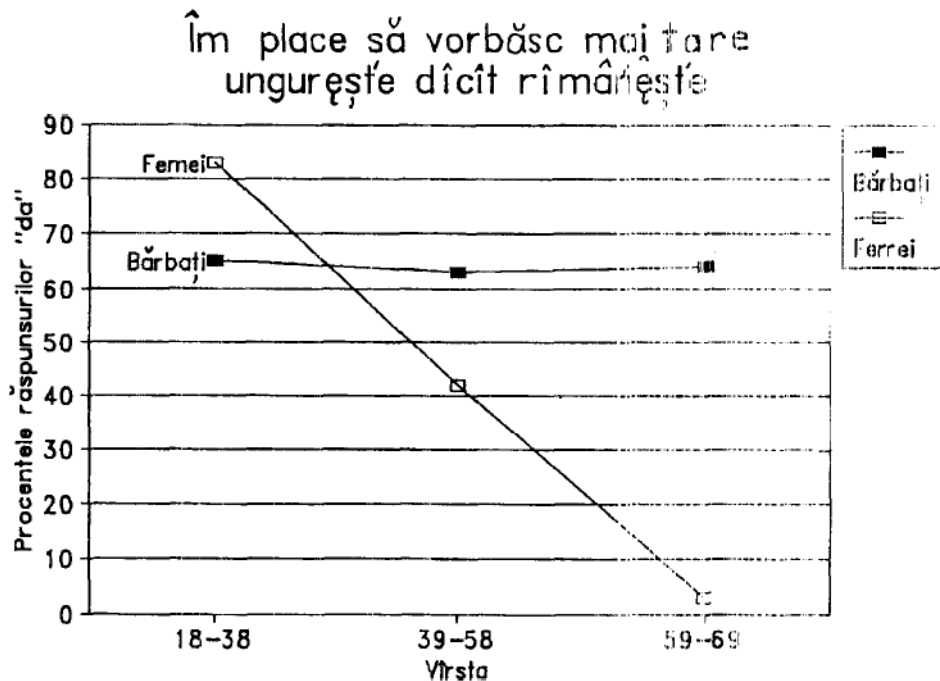
Care-i mai mîndră limbă?

figura 1.

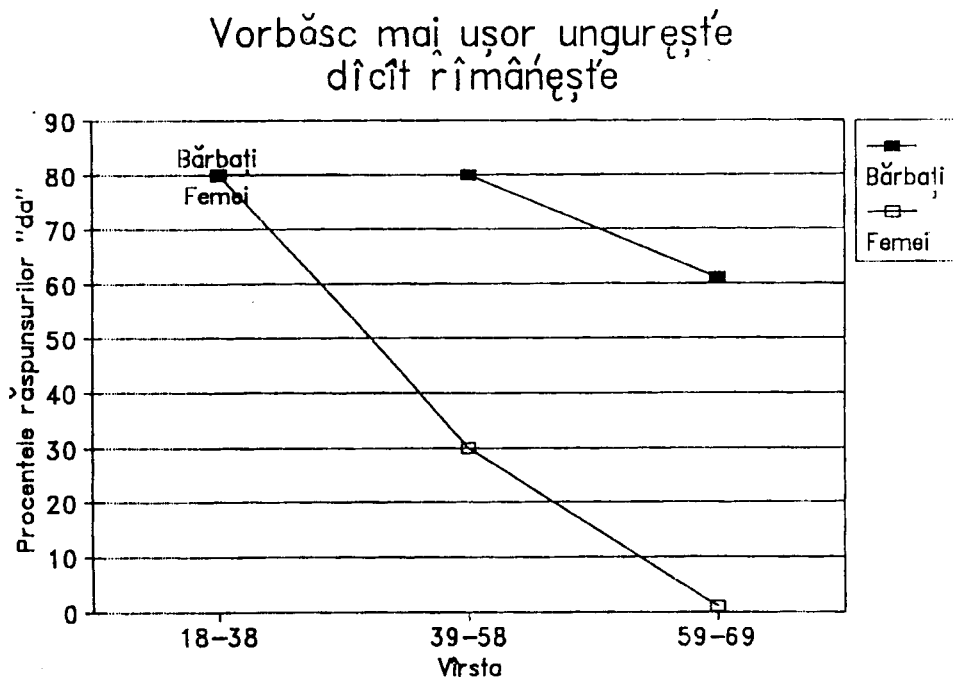
În care limbă vă place să vorbiți mai tare?

figura 2.

În care limbă vorbiți mai ușor?

figura 3.

Mihai Kozma

Despre istoricul numelor noastre

Trăgîndu-ne dintr-o lume românească mult timp izolată în văile Crișurilor și, astfel, prea puțin atinsă de curentele principale documentate ale istoriei naționale, noi, românii din Ungaria, sîntem poate mai des nevoiți să recurgem la informații indirecte pentru a ne cunoaște mai bine un aspect al trecutului. Surse internaționale ar putea fi, între altele, și numele noastre de familie și cele numite „supranume”. În ele – aceasta fiind o însușire a oricărei onomastici – istoria trăită de noi pînă în prezent și-a lăsat multe urme. Ar fi în folosul nostru să le descoperim.

Scopul prezentei lucrări nu este decît să atragă atenția asupra necesității și posibilităților de a pune în serviciul autocunoașterii noastre și numele cu care ne identificăm prin tradiție. Studiate sub aspect etimologic, ele ne pot fi martore destul de sigure despre vremuri mai mult sau mai puțin îndepărtate.

Pînă acum, Rodica Bogza Irimie a fost singura care, în cartea sa apărută în 1979 cu titlul „*Sistemul supranumelor la românii din Ungaria*” a examinat cu competență caracteristicile generale dintr-un domeniu al onomasticii noastre. Nu a intrat însă în scopul lucrării studiul originii și evoluției numelor înregistrate. Tot ceea ce ne oferă în această privință este doar etimologia populară – explicațiile spontane și naive ale purtătorilor de nume – referitoare la ele. Cum știm bine, și explicațiile de acest fel au valoare a lor, numai că îmbogățesc mai mult folclorul, decît cunoștințele istorice exacte.

Din lucrările folclorice, lingvistice, de istorie locală etc. apărute în ultimul deceniu se poate constata că fenomenele de onomastică sînt încă tratate la noi la nivelul etimologiei populare. Se pare deci indicat să ilustrăm, spre început, prin cîteva exemple nesiguranța și insuficiența explicării numelor numai pe baza tradiției orale locale. Cele mai plastice dovezi în acest sens le găsim printre unele nume de familie care, în secolul trecut sau acesta, au fost maghiarizate prin traducere directă. Cum s-a

întîmplat în urmatoarele trei cazuri: *Sălăjean* → *Szilágyi*, *Rus (Rusu)* → *Orosz*, *Buca* → *Far*. La ele, interpretarea greșită a sensului pe care l-a avut varianta românească reiese imediat din termenul unguresc în care au fost traduse. Pe baza unor argumente obiective, de specialitate, sensul lor s-ar explica în felul următor:

– Elementul de origine al numelui *Sălășan* este mai probabil *sălăș* (ar fi vorba aici despre *Sălășean*, denumire de adăpost foarte răspîndit în această zonă,¹ și nu toponimul *Sălaj*. Mai cu seamă pentru că nu există deloc date pe baza cărora s-ar putea crede că vreun strămoș al nostru ar fi venit dinspre părțile nordice ale Transilvaniei, de exemplu din regiunea Sălajului. Transformarea fonetică a lui „ș” în „j” aici este cu totul normală la noi, dovadă că se găsește și la alte nume (de pildă: *Krisán* → *Krizsán*, cum sem scrie ungurește).

– Numele *Rus* (sau: *Rusu*), nu are nimic cu sensul de „persoană de etnie rusească”. Nu pentru că în regiunea Crișurilor n-ar fi trăit niciodată ruși, de la care unele familii de la noi – vorbind în principiu – s-ar fi putut trage. În cartea sa despre Bihorul vechi, istoricul Jakó Zsigmond pomenește despre grupuri de ruși căzuți prizonieri și stabiliți aici de către regii unguri ai evului mediu². Fiind însă numele *Rusu* foarte frecvent pe tot teritoriul populat de români în jurul Carpaților, deci și în părțile unde nu erau stabilite grupuri de prizonieri ruși, este mult mai logic să deducem acest nume din cuvîntul sud-slav *rus* cu sensul de „blond” sau „roșcat”. În sprijinul acestei logici vine în mare măsură faptul că strămoșii românilor au trăit în strînsă conviețuire cu cei ai bulgarilor și sîrbilor, amestecîndu-se mult și onomastica lor.

– În ce privește numele *Buca*, tradus la Săcal în *Far*, nici interpretarea lui în felul acesta nu este justă. În conștiința că, de exemplu la Mezőpeterd, exista și forma de *Buc* („Buk György”), iar la Micherechi forma de supranume *Bucu* („...a Bucului”), ar fi greu să se creadă că sensul numelui din Săcal are vreo legătură cu o parte a corpului omenesc. El poate veni mai degrabă de la cuvîntul slav existent și azi, de exemplu, în bulgară, cu sensul de „fag”, dar cunoscut ca termen regional și în Crișana³. Într-o astfel de explicație ne putem baza și pe realitatea că numele de arbori apar destul de des ca nume familie: *Brad* sau *Bradul*, *Goron*. Elementul

final „-a” din *Buca* nu este altceva decât așa-numitul „articol onomastic” aplicat, din tradiții slave, la multe nume românești fie ele și de tip masculin (alte exemple: *Pui – Puia, Curt, Curtu – Curta, But – Buta...*).

În concluzie, se poate spune că dacă familiile numite azi *Szilágyi, Orosz, Far* ar fi cunoscut istoricul numelui lor românesc de odinioară, și l-ar fi tradus în *Szállási, Szőke, Büki*.

Chiar și numai aceste trei exemple sînt în stare să ne convingă că adevărurile referitoare la istoria noastră, ascunse în numele cu care ne identificăm, vor ieși la suprafață numai în măsura în care vom reuși să le cunoaștem atît istoricul lingvistic, referitor la aspectul lor fonetic, structural-lexical, semantic și, uneori, gramatical, cît și cel social și cultural, al motivelor pentru care ele au fost aplicate pe vremuri în colectivul întreg al românilor, ori în cel al crișenilor, ori numai în cîte un sat de la noi.

Ni se pare inevitabil ca în analiza istorică a numelor noastre de familie și a supranumelor să pornim de la următoarele considerații generale.

1. Asemănarea formală a numelui un oarecare cuvînt din limba maghiară încă nu înseamnă origine ungurească. Lucrările onomastice sînt pline de astfel de simplificări. Spre exemplu, numele *Buta*, frecvent cîndva și la noi (la Micherechi), este adus de unii autori în legătură directă cu adjectivul unguresc „*buta* = prost, tîmpit” fără să se motiveze cum poate primi și, mai ales purta, cineva un nume atît de drastic⁴.

Vin împotriva deducerii acestui nume (și a altora, ca *Botea* < „bot”, *Bordaș* < „bordás”) din maghiară două împrejurări: ele sînt nume care apar la românii crișeni încă în documentele secolului al XVI-lea⁵, deci într-o etapă istorică în care contactul cu ungurimea nu era atît de intens ca termenii comuni împrumutați din limba maghiară în graiul lor șă și fi ajuns la rangul de nume de familie; pe de altă parte, este ușor de observat că rămîne tot timpul oarecum străin de legile onomastice românești ca un cuvînt comun preluat din limba maghiară să fie folosit și ca nume de familie. Sînt destul de rare astfel de cazuri.

Numele de familie unguresc mai vechi al unora de la noi (*Juhász, Magyar* și altele) se datorește simplei traduceri efectuate pe vremuri de administratorul ungur al moșiei unde individul a fost angajat: *Păcuraru*

sau *Ciobanu* a devenit *Juhász*, *Ungureanu* s-a transformat în *Magyar* ș.a.m.d.

Elementele ungurești din unele supranume nu demonstrează nici ele neapărat originea maghiară a familiei, ci de cele mai multe ori se explică prin obiceiul de odinioară de a identifica persoana prin raportarea la stăpînul la care ea era slugă: „...a Tótului”, „...a lui Mihálygazda”, și altele.

2. Constatarea lui Sextil Pușcariu este valabilă și pentru onomastica noastră: „O [...] probă că în România actuală românii au fost stăpîniți de slavi cuceritori ne-o dă *onomastica de origine slavă*. [...] Numele de familie dacoromâne [...] sunt în cea mai mare parte [...] nume de botez slave.”⁶

Prin urmare, pentru a stabili etimologia multor nume, trebuie să ne gîndim – poate mai întîi de toate – la eventuala lui proveniență din bulgară sau din sîrbă. De exemplu, în cazul următoarelor: *Drăgan*, *Stan*, *Stanciu*, *Borza*, *Maniu*, *Mihuț*, *Iancu*, *Ruja*, (în forma mai veche: *Rușq* = „blondul, roșcatul”), *Boca*, *Buta*, *Blaga*, *Moga*, *Costa*, *Băra*... – (Originarul bulgar a fost împrumutat deseori de la greci.)

Pentru contactul puternic și îndelungat româno-slav și în părțile Crișurilor pot fi aduse ca documente numele de localități *Ștei* (<*Șchei* = „slavi”). *Sohodol* (azi: *Izbuc*), *Craiova* (azi: *Vașcău*) din valea Crișului Negru⁷ și altele, de pe lîngă celelalte Crișuri.

Din punctul de vedere al onomasticii, a fost o împrejurare importantă că în voievodatele slavo-române din secolele IX–XI (la originile multor nume de azi) slavii alcătuiau clasa suprapusă, cu prestigiu de model pentru lumea românească, astfel „boierimea română s-a luat în alegera numelor după boierii slavi [...], numele boierilor [...] a pătruns apoi și în popor”⁸.

În forma lor de azi, numele sînt uneori greu de dedus dintr-un termen bulgar sau sîrb deoarece este o prescurtare sau un hipocoristic al originalului. De exemplu, dintre numele înșirate mai sus, *Stan* vine din *Stanislav*, rădăcina *Mihu-* (în *Mihuț* sau *Mihuța*) este o prescurtare a numelui *Mihail*, *Drag-* (în *Drăgan*) este un hipocoristic al lui *Dragomir*, *But-* (în *Buta*) provine din *Budimir* etc.

Un element caracteristic al structurii lor este terminația în „-a” (*Sava*,

Băra, Borza...), la origine o desinență slavă de genitiv, mai târziu devenită „articol onomastic” și românesc. Formele de acest tip sînt foarte răspîndite în Munții Apuseni, la moți⁹ și este evident că strămoșii noștri coborîți spre Cîmpia Ungară tocmai din acele ținuturi muntoase, le-au adus cu ei de acolo.

La cîteva nume de la noi trebuie ținut seamă și de sufixul „-in”, fost cîndva desinență slavă de adjectiv posesiv feminin. Urma lui o putem descoperi, de exemplu, în *Martin* (= fiul Martei, ca supranume: „...a Martii” și în *Roxin* (de la Roxa; = fiul Roxei).

Numele de familie *Radici* (scris ungurește „Radics”), *Sîrbu/t/*, *Iovan*, precum și supranumele cu *Vucău* („...a lui Vucău”) din „vuk”-lup ne pot îndemna la presupunerea că avem și o mică ramură onomastică de origine sîrbească tîrzie. Motivul etnic și istoric ar fi la îndemînă: în părțile crișene de unde ne tragem s-au stabilit în secolul al XV-lea grupuri de sîrbi refugiați aici din cauza ocupației turcești pe locurile lor natale.¹⁰

3. O categorie considerabilă a onomasticii noastre se compune din numele de familie formate de la diferite toponime. Unele demonstrează originea dintr-o regiune mai îndepărtată a individului mutat pe locul de azi: *Moldovan*, *Ardelean*, (?) *Munteanu*; altele se referă la o unitate geografică din regiunea Crișurilor, pînă la Mureș: *Crișan*, *Mureșan*, *Abrudan*, *Oroian*, *Gîrdan*, *Tulcan* etc.

Un microsistem specific și deosebit de prețios pentru noi alcătuiesc numele de familie cu referință la unele localități pe baza cărora se poate schița calea de migrație a strămoșilor spre locurile unde trăim azi: *Oroian* (< Uroi), *Abrudan* (< Abrud), *Otlăcan* (< Otlaca), *Pilan* (< Pilu)... din care reiese venirea din părțile Crișului Alb de pildă a românilor chitighăzeni, bățanieni, otlăcani; numele de familie ca *Gîrdan* (< Gîrda), *Hodoșan* (< Hodoș), *Gurbedan* ungurizat în „Görbedi” (< Gurbediu), *Tulcan* (< Tulca), *Cefan* (< Cefa) ...care demonstrează coborîrea (din secolul XVI încoace) a săcălanilor, micherechenilor pe valea Crișului Negru pînă în satele lor de acum.

Unele dintre acestea – ca *Otlăcan*, *Pilan*, *Cefan*, *Poiendan* (de la „Păiand”, parte a hotarului micherechean) ne informează indirect despre faptul că erau familii care încă nu aveau nume oficial, înregistrat în acte,

atunci când (în sec. al XVIII-lea) s-au stabilit în satele actuale¹¹, astfel au fost „botezate” de administratori după supranumele referitor la localitatea cea mai apropiată de unde au venit aici, la Chitighaz, la Micherechi etc. Iată o mică oglindă socială, despre condițiile de viață foarte izolată care îi caracterizau pe înaintașii noștri din acele vremuri!

Un mic grup de nume ne aduc știre despre structura mediului geografic local în care au trăit strămoșii înainte de a veni în aceste părți: *Cîmpian* (< „cîmpie”), *Luncan* (< „luncă”), *Poinar* (< „poiană”), (?) *Muntean* (< „munte”), *Hotoran* (< „hotar”).

4. Originea mai multor nume de familie trebuie s-o căutăm în niște nume de botez care, în secolele trecute, circulau la noi, ori mai circulă și azi.

Ele rămân în bună parte enigmatice, pentru că sînt forme hipocoristice, scurte, ale numelor de origine. În rîndul lor, pot fi pomenite, de exemplu: *Pățcaș* (< *Patca* de la *Paraschiv*), *Părasca* (de la același nume), *Vănia* (de la *Ivan*), *Marianuț* (de la *Marian*), *Băican* (de la *Baicu*), *Pantea* (de la *Pantelimon*) și multe altele. Între supranume poate sînt și mai numeroase: „...a Delii” (de la *Nedelea*), „...a Durii” (de la *Todura*), „...a Locuți” (de la *Luca*) ș.a.m.d.

5. Acolo unde s-au răspîndit mult numele de familie sau supranumele slave cu terminația „-a”, ele au căpătat cu timpul și perechea cu terminația „-u”. După toate probabilitățile, este vorba aici despre tendința limbii române de a crea un echilibru de gen între forme: dacă există forme în „-a” (în aparență de tip feminin, dar practic folosite și pentru bărbați: *Boca*, *Buta*...) să fie și forme în „-u”, anume pentru bărbați (*Bocu*, *Butu*; să se ia în considerare că familiile sînt numite în general după strămoșul bărbat).

La noi, formele duble nu sînt frecvente. Cîteva dintre ele: *Magda* – *Magdu*, *Sava* – *Savu* (în supranumele micherechean „...a Savului”), *Buca* – *Bucu*. Unele nume însă sînt demne de atenție pentru faptul că și-au pierdut terminația vocală cu funcție de articol „-u”, *Buc*, *Cost* (scris „Koszt”, de ex. la Szentes), *But* (la Apateu). Pe de altă parte, avem nume

care sînt dovezi în sensul că terminația „-a” este considerată de purtătorii numelui ca articol hotărît și pentru, asta, uneori este suprimată, aparînd numele într-o formă nearticulată. Forme de acest tip se aplică de exemplu în inscripțiile de pe crucile din cimitir: *Ruje, Cozmă, Bută* și altele.

În felul acesta, se poate înregistra și un microsistem al numelor folosite în trei sau chiar în patru forme: *Cost – Costa – Coste, Ruj* (la Szarvas) – *Ruja, Ruje, Buc – Buca – Bucă – Bucu, But – Buta – Bută* etc.

Legile de evoluție în atîtea forme va trebui să fie încă studiate. Și pînă atunci însă cercetătorul să ia în considerare în mod accentuat că în astfel de cazuri avem de a face cu unul și același nume, dar cu mai multe fețe.

Bibliografie

1. *Romulus Vuia, Le village roumain de Transylvanie et du Banat*, în „La Transylvanie II”, Bucurest, 1938, p. 713–714.
2. *Jakó Zsigmond, Bihar megye a török pusztítás előtt*, Budapest, 1940, p. 26.
3. *Dicționar român–maghiar I.*, redactor principal Béla Kelemen, București, 1964, p. 147.
4. *Iorgu Iordan, Dicționar al numelor de familie românești*, București, 1983, p. 91.
5. *Jakó Zsigmond*, lucr. cit., p. 191 și următoarele.
6. *Sextil Pușcariu, Limba română*, București, 1976, p. 296.
7. *Teofil Teaha, Graiul din valea Crișului Negru*, București, 1959, p. 19–20.
8. *Sextil Pușcariu*, lucr. cit., p. 296.
9. *N. A. Constantinescu, Dicționar onomastic românesc*, București, 1963, p. XXVIII.
10. *Jakó Zsigmond*, lucr. cit. p. 70.
11. *Al. Graur, Nume de persoane*, București, 1965, p. 89 (observațiile referitoare la faptul că la multe familii de țărani români numele de familie s-a stabilit încă nu demult).

Eva Kozma

Creația muzicală a chitighăzenilor

Cercetările muzicii și dansului popular din Chitighaz au început cu multe decenii în urmă.

Institutul de Muzică al Academiei Maghiare păstrează o colecție prețioasă din valorosul folclor muzical al chitighăzenilor. Primele înregistrări s-au păstrat din anul 1950. Materialul conține cîntece și melodii de dans interpretate de *soția lui Gheorghe Iova* născ. Ana Lunca, și *Gheorghe Samfira* cîntăreți, *Moise Crișan* cîntăreț la fluier și *Gheorghe Copil* muzicant din Aletea interpretînd melodii de dans din Chitighaz.

Deși calitatea sonoră, din punct de vedere tehnic, nu este perfectă, totuși faptul, că în anii 50 au fost înregistrate primele cîntece românești, e o dovadă că cercetările folclorice au început încă înainte de a dispărea din viața oamenilor de la sate tradițiile și obiceiurile legate de muzică.

Printre cei mai însemnați cercetători, care s-au interesat de folclorul muzical al chitighăzenilor, trebuie amintiți: *Manninger György* (anul cercetării 1973), *Sebő Ferenc* (1981), *Martin György* (1983), *Tari Lujza* (anii 70) și *Gheorghe Flueraș* (prin anii 70.80).

În anul 1955 a apărut cartea „100 magyarországi népdal”, colecția cîntecelor minorităților naționale din Ungaria. În colecție găsim și cîntece din Chitighaz.

Trebuie să amintim activitatea muzicologului-etnograf *Lükő Gábor*, care tot prin anii 50 a adunat și a notat mai multe cîntece și melodii de dans la Chitighaz. Aceste înregistrări și note sînt păstrate la Muzeul Erkel din Giula.

Culegerile pomenite mai sus conțin toate genurile muzicii populare românești: doine, melodii de dans, romanțe, cîntece de leagăn, colinde, bocete, hora mortului, etc. Este un repertoriu muzical care însoțește omul de la naștere pînă la moarte.

Interpreții sînt oameni din *Chitighaz* cu o inclinație deosebită pentru cîntecele și dansurile românești. Printre ei îl găsim pe: *Ioan Șimonca, soții Otlăcan* (Florica Samfira și Teodor Otlăcan), *Gheorghe Șaitoș, Ioan Gal*, violonistul (hididușul) *Gheorghe Otlăcan* din Otlaca-Pustă, contrașul *Petru Bocior, Floarea Bostan Purdi, Maria Ardelean Șimonca, Teodor Șimonca, soții Buha* (Ana Szretyko și Gheorghe Buha), *Florica Șimonca Gance, Maria Bostan Cioban, Florica Otlăcan Frătean, Ioan Bandula* cel tînăr și cel bătrîn. Din mărturisirea acestor oameni reiese că muzica este importantă pentru ei, fiind un factor puternic menit să dea glas trăirilor, ideilor și simțurilor care domină în viața lor.

Făcînd o comparație între culegerea „Doine și strigături din Ardeal” de *Ioan Urban Jarnik* și *Andrei Bîrseanu* (București – 1968) și colecția cîntecelor și strigăturilor din *Chitighaz*, ne impresionează faptul că textele și melodiile, cu mici modificări, se găsesc în ambele culegeri. Diferențele derivă din flexibilitatea cîntecului popular care, cu dezvoltarea stării sociale, se adaptează noului conținut, îndeplinește noi funcții. Trebuie amintit și rolul interpretului care, învățînd melodia după auz, face modificări după placul său.

În căutarea originii unui cîntec sau obicei folcloric ușor se fac constatări diferite. Răspîndirea folclorului prin grai viu face posibil ca o melodie plăcută să circule și la alte popoare. Astfel și la noi circulă melodii străine, care cu timpul se răspîndesc schimbîndu-și elementele structurale.

Sabin Drăgoi, cunoscutul muzicolog român, susține că una dintre cele mai răspîndite colinde românești din Ardeal „O ce veste minunată...”, (cunoscută și colindată și de chitighăzeni) are origine germană. Această explicație o face după ce ne arată că la jocurile de crăciun sînt foarte multe elemente străine, că „Umblatul cu turca” este un obicei pe care-l au și germanii, și la care în Ardeal participau fără deosebire de neam românii, ungurii, germanii.

O altă ipoteză ne arată că cîntecul de stea „Trei păstori se d-întîlniră...” este regăsit ca variantă melodică în folclorul ceh și slovac. Sau – *prof. George Breazul* arată că unele studii comparate, cuprinzînd muzica gregoriană, cea veche ebraică, muzica de azi a popoarelor slave sau a românilor, dovedesc prezența în aceste culturi a unor elemente străvechi

păgîne sau ebraice. Astfel, de pildă, cîntecul „Cucuruz cu frunza-n sus”...este înrudit cu un cîntec evreiesc.

Cercetînd repertoriul melodic al unui sat, nu se pune întrebarea – ce origine are cîntecul cutare? Mai interesant e: cine-, ce-, pe ce motiv-, cu ce ocazie-, cînd a cîntat?

Materialul adunat la *Chitighaz*, comparînd elementele structurale – în general – este înrudit cu muzica caracteristică zonei Ardealului, dar are și elemente care sînt caracteristice pentru alte regiuni.

În dezvoltarea unui cîntec sau obicei sînt foarte mulți factori care contribuie la acest proces. Unul dintre acești factori este tradiția religioasă, cultul bisericesc, care determină viața unui popor, influențînd în mare parte cultura populară. Această influență s-a manifestat și invers, dacă ne gîndim, de exemplu, la colinde.

Cum de au ajuns colindele laice în cultul bisericesc?

Odată cu recunoașterea creștinismului ca religie de stat, se desfășoară un proces lent de adoptare în popor și în biserică a unor străvechi practici, care capătă o semnificație nouă, creștină. Biserica era silită să accepte forme de cultură populară, căci acestea erau adînc înrădăcinate în viața poporului.

Avînd o origine atît de veche, este explicabil de ce colindele au un caracter creștin, un conținut laic – păgîn. Biserica, în cadrul influențelor sale, a făcut să pătrundă în colinde tematica religioasă.

La *Chitighaz* cea mai respectată datină, care se practică și azi, se leagă de ciclul sărbătorilor de iarnă. Colecția de colinde din sat e foarte bogată și răspîdită.

Cea mai vestită colindă, regăsită la *Chitighaz*, este o variantă a cunoscutei balade „Miorița”.

Adrian Fochi, cercetătorul român, în lucrarea sa de mare amploare „Miorița”, a întrunit 930 de variante și fragmente ale baladei celor trei păstori. Găsim aici și o variantă din *Chitighaz*, despre care se scrie următoarele: „Decurînd a fost descoperită o variantă a „Mioriței” și în R.P. Ungară, în localitatea *Chitighaz*, din împrejurimile orașului Gyula. Tipologic, varianta se leagă de ceea ce cunoaștem în Transilvania, fără

finalul caracteristic. Izolarea acestui text nu permite o discuție specială, dar este un indiciu că în zona respectivă cercetări mai aprofundate ar putea scoate la lumină și alte variante”. Această afirmație A. Fochi o face în anul 1960. Informatoarea a fost *Maria Ardelean Șimonca*, născută în 1929. Iată textul colindei, varianta din Chitighaz:

<i>Pe răzori de vie</i>	– <i>Frații mei, fătași, .</i>
<i>Ieste-un pom mărunt</i>	<i>Dă mi-ți omorî</i>
<i>La frunză-i rotund.</i>	<i>Și-o cruce să-mi puneți</i>
<i>Da, la umbra lui</i>	<i>Drag paloșu mneiu.</i>
<i>Cine să umbrește?</i>	<i>Cînd fetele or trece,</i>
<i>Doi - tri păcurari.</i>	<i>Ele or zîce:</i>
<i>Ei ca să-l d-omoare,</i>	– <i>Aici este îngropat</i>
<i>Ca pă cel mai mic,</i>	<i>Fiu nevinovat.</i>
<i>Ei să voroveau.</i>	

Variantele colindei „Miorița” sînt regăsite și în localitatea *Aletea*, din vecinătatea Chitighazului. Acest fenomen este interesant, fiindcă în Ungaria, în alte sate locuite de români nu este regăsită. Presupunem că răspîndirea colindei pe meleagurile acestor două comune are aceeași origine. Iată varianta din *Aletea*, interpretată de *Maria Turla* (1914–1984), înregistrată în anul 1980:

<i>Pe răzori de vie</i>	<i>Dă mi-ți d-omorî,</i>
<i>Iest-on măr mărunt.</i>	<i>Voi mi-ț d-îngropa.</i>
<i>Da la d-umbra lui</i>	<i>Strunga uăilor</i>
<i>Cine să d-umbra?</i>	<i>Țarcu mneilor.</i>
<i>Doi - tri păcurari,</i>	<i>Cînd fluiera fluiera,</i>
<i>D-încă-s veri primari.</i>	<i>Lancea trăgăna.</i>
• <i>Ciie doi mai mari,</i>	<i>Maica-n grai grăia,</i>
<i>Ei să voroveau,</i>	<i>Și dă d-întreba:</i>
<i>Că pă cel mai mic,</i>	– <i>D-inde-i fiul mneiu?</i>
<i>Care-i mai voinic,</i>	– <i>Da-o rămas napoi</i>
<i>Că îi să-l d-omoare.</i>	<i>Cu ștoape dă uăi.</i>
– <i>Voi dragi fraț, fărtaci!</i>	

În ambele sate colinda „Miorița” are mai multe variante. Trunchiul textului de mai sus este găsit în fiecare variantă, dar finalul în general diferă. De exemplu Florica Samfira Otlăcan (1932) din Chitighaz îi dă următorul final:

...Spune-ți maicii-așe:

C-am rămas napoi

C-o turmă mare dă uoi,

Cu ștoape napoi.

În următoarele două fragmente putem urmări alte două finaluri. Primul fragment este dintr-o variantă din comuna Socodor (informator Unc Petru, culegătorul Ioan T. Florea):

...Iar la cap să-mi puneți

Fluieraș de soc,

Mult zice cu foc.’

Fluieraș de os,

Mult zice duios.

Iarna când o ninge,

Oile s-or strânge

Pe mine m-or plînge.

Fragmentul variantei din Ineu, culeasă de Ioan Lipovan, este următorul:

...Și la cap să-mi puneți

Un vîrfu de lance.

Cînd vîntu-o-abura,

Lancea-o trăgăna

Mama lor grăia:

– Inde-i frate vost?

– O rămas napoi, cu șchioape dă oi.

Textele adunate la *Chitighaz* și *Aletea* sînt prescurtate. Mieluța, după care își are titlul, nici nu figurează în text. Personajele sînt agricultori, nu păcurari, interpreții chitighăzeni, aleteni au modificat întîmplarea, au accentuat numai nevinovăția, puritatea celui mai mic păstor.

Tema centrală a acestor variante este comună: testamentul ciobănesc. Formula cea mai frecventă este „...Dă mi-ți omorî...” un apel adresat ucigașilor, păcurarul cel mai mic făcîndu-și testament în fața lor. Alegerea locului îngropării este o temă comună variantelor, unica idee este de a exprima mai plastic puternicul atașament al păstorului față de activitatea creatoare și față de solemnitatea naturii în mijlocul căreia își exercită profesiunea.

Printre temele specifice ale acestei colinde putem afla „locul acțiunii”, motivul „maicii bătrîne”, printre obiectele îngropate găsim și „fluierașul drag”. Diverse motive, ca „cauza omorului”, „oaia năzdrăvană”, „răspunsul oii”, „descoperirea omorului”, „plîngerea oilor”, nici nu se amintesc, față de „Miorița”, balada lui Vasile Alecsandri.

Din cercetările lui Adrian Fochi știm că „Miorița”, în Transilvania este cunoscută mai mult în formă de colindă, iar în celelalte ținuturi e răspîndită ca baladă.

Colindele avînd în mare parte texte religioase, la *Chitighaz* textul primește un colorit creștin: „...și o cruce să-mi puneți, Drag paloșul mne...”. Nici o altă variantă înregistrată de Adrian Fochi nu conține un asemenea motiv, numai varianta din *Chitighaz*. În Transilvania motivul apare cu totul altfel: „...Cruce să *nu-mi* puneți...”. În varianta din *Chitighaz*, în ființa păstorului putem recunoaște însușirile lui Cristos, prin mama păcurarului se simbolizează mama lui Cristos.

„Miorița a trăit și trăiește, deoarece este o operă de autentică artă capabilă să trezească emoții artistice într-un public larg și variat...” – scrie Adrian Fochi.

„Muzica unui popor, tot așa ca și limba sa, este o totalitate de „semne” convenționale, care ajută la transmiterea ideilor, la exprimarea lor. Sunetele izolate nu sînt decît materialul brut al exprimării muzicale, combinațiile lor însă, organizate după înălțime, durată sau ritm, au și o altă calitate...capacitatea de a exprima ceva – un efect, un simțămînt, o idee, un gînd... Contribuția sunetelor se supune anumitelor legi care sînt specifice fiecărei societăți, fiecărei popor...” – apreciază *Romeo Ghircioașiu* în volumul „Contribuții la istoria muzicii românești”. București, 1963.

În muzica populară chitighăzeană găsim o mulțime de dovezi pentru bogăția suflutească a interpretului. Cîntecele și melodiile de dans sînt pline de sensibilitate, bucurie, amăgire. Doinele duioase de dor, de jale, de dragoste, iubirea naturii interpretul le cîntă pentru el însuși, acasă sau în timpul muncii. „Cînd ieram tare amărîtă, apu mă ajunge doru, cu horile m-astîmpăram...” – declară *Florica Frătean* (născ. Otlăcan, 1910).

Cel mai impresionant lucru a fost pentru mine bogăția de romănțe

răspîndite la Chitighaz. Romanțele aparțin genurilor muzicale mai noi, de aceea este foarte interesantă apariția lor în satele românești din Ungaria. „Am învățat romanțele de la mama me și dă la baba noastră...” - declară Florica Frătean.

Printre ele găsim și operele marilor poeți, ca *Octavian Goga*, *Mihai Eminescu*, *George Coșbuc*... Melodiile cunoscute, textele, versurile poeziilor sînt transformate în stil popular, dar trebuie accentuat faptul că interpretii, ținînd seamă de creațiile de literatură cultă, totdeauna au avut grijă de rostirea „literară” a textului.

Cele mai răspîndite romanțe la Chitighaz sînt:

„*Pe valurile mării, doi marinari plecau...*”

„*De ziua nunții tale-ți scriu...*”

„*Vezi rîndunelele se duc...*”

„*Amară-i durerea, greu de suferit...*”

Și în Chitighaz sînt tot mai puțini la număr aceia, care-și mai aduc aminte de obiceiurile din bătrîni.

Tot în arhiva Academiei Maghiare am găsit niște referiri la obiceiul de nuntă, convorbiri cu niște săteni, din anul 1973. Violonistul (hididușul) *Ioan Șimonca* își amintește și interpretează „Marșul mniresii”, „hora mniresii” și o mulțime de melodii a dansului „lunga”. *Gheorghe Șaitoș* ne descrie cum se „petrecea” la nuntă.

Ilustrația sonoră este interpretată cu o retrăire deosebită, „duduind melodia” dansului mniresii”, făcînd cîte-o pauză pentru a juca și rolul nașului.

Aceste documente subliniază presupunerile care constată că nunta la Chitighaz ar fi fost tot atît de festivă și tradițională, ca și-n alte sate românești.

Prin lucrarea de față am vrut să completez cele scrise în volumul „CHITIGHAZ Pagini istorico-culturale Budapesta, 1993”, ferindu-mă de repetarea celor constatate în lucrarea amintită. Desigur, au mai rămas foarte multe date, documente care merită să fie cercetate în legătură cu cultura muzicală a chitighăzenilor, comoara tuturor românilor din Ungaria și de pretutindeni.

MIHAELA BUCIN

Estetica strigăturii din Chitighaz

I.

Strigăturile - numite pe alocuri descîntece, poate printr-o îndepărtată încărcătură magică ce, datorită momentelor deconectante de care se leagă în prezent această ramură a cîntecului liric, s-a pierdut – sînt alcătuiuri scurte, de obicei catrene. Deși funcția lor inițială ar fi putut fi similară cu poezia ritualurilor incantatorii, de-a lungul timpului a căpătat alte valori.

Rădăcinile creației populare se găsesc în perioada imediat următoare „poziției verticale”, cînd omul, depășind starea primatelor, s-a format ca ax central al spațiului. Dacă paleantropii pot fi considerați oameni compleți, atunci ei posedau un număr de credințe și practicau diferite rituri. Prima legătură mistică s-a format între vînător și victimele sale prin însuși actul de a ucide. Cele mai importante documente figurative ale acelor timpuri sînt desenele rupestre, așa numita artă parietală prezentă pe un teritoriu relativ restrîns, între Ural și Atlantic. Scenele de vînătoare reprezentînd animale, oameni și păsări sînt interpretate în ultimul timp ca elemente ale unui rit de tip șamanic. Acesta s-a perpetuat în societățile de vînători și păstori pînă în zilele noastre, ca ideologie religioasă. În peștera de la Montespan, pe solul argilos al unei grote de adîncime au rămas imprimate urme de pași aparținînd unor adolescenți din paleolitic care ar fi interpretat un dans circular. Iată, deci, cum coreografia circulară atît de răspîndită în toată Eurasia, în Europa orientală pînă la indienii din California, a fost practică inițial de către vînători în scopuri magice pentru a împăca sufletul animalului doborît sau pentru a asigura înmulțirea vînatului. Odată cu perfecționarea sa, limbajul articular devenea și el mijloc magico-religios. Credința ancestrală că pronunțarea declanșează o forță aproape imposibil de anulat, supraviețuiește și astăzi în culturile primitive și populare. Aceste caracteristici active ale cuvîntului le găsim, de asemenea, în funcția rituală a formulelor magice ale panegiricului, satirei, execrației și anatemei, chiar în societățile moderne. Pe scurt, dacă

primele dansuri extanziate în jurul vînatului datează din neolitic, e posibil ca și prima formă de strigătură cu rol magic să fie tot atît de veche.

O definiție generică a strigăturii este: creație scurtă în versuri scandate mai ales în ritmul dansului. Realizarea sincretică a strigăturii are realizări vii în toate ariile folclorice. În ceea ce privește folclorul românilor din Ungaria, datorită mediului închis și colectivității exclusiv rurale provenită prin emigrarea dinspre est a unor valuri succesive, în ultimele sute de ani, strigătura este specia cea mai prolifică și relativ bine conservată. Ea suplinește, împreună cu dansul, absența celorlalte genuri, aproape dispărute. Caracterul său restrîns, ritmat și rimat, a făcut din strigătură o relicvă a graiului vorbit pe aceste meleaguri, din ce în ce mai amenințat de pericolul asimilării.

În cadrul folclorului românesc în general, și în cel al românilor din Ungaria în special, găsim întrepătrunderea dintre cîntec liric (doină) și strigătură, ele folosind aceleași mijloace de expresie, aceeași tematică, aceleași imagini. După caz, necesitate sau interpret, strigătura poate deveni cîntec liric și invers. Categoriile literare și muzicale, în aspectul viu al folclorului, se intersectează prin legăturile genetice pe care le au cu poezia de ritual și ceremonial. Asemănător cu trecerea descîntecelor în repertoriu liric neritual, prin pierderea practicării ca atare, sau liricizarea bocetelor, doina este uneori atît de asemănătoare cu strigătura, încît o delimitare specifică nu mai e semnificativă. În general, termenul de descîntec la românii din Ungaria definește generic o categorie în care sînt cuprinse și doine:

„Mamă, d-urîtu mă cere
Nu mă da fără plăcere,
Că dacă, mamă, m-i da
Eu, mamă, m-oi spînzura
În mijlocu tîrgului,
În creanga moliftului.
Să se mire tot tîrgu,
Să-se-nvețe mamile
Să nu-ș deie fetile

*Cum m-a dat mama pe mine
La urît și la rușine.”*

„De cînd sînt, tot proastă-am fost,
Om frumos tăt drag mi-o fost,
Unde-am văzut om frumos
Pusu-m-am lîngă el jos
Și l-am strîns, și l-am iubit,
Și-aceea m-o-mbătrînit.”

Din punct de vedere muzical, doina a fost definită ca o șmeloop pe care executantul-creator o improvizează într-o nesfârșită variantă, pe baza unor formule și procedee tradiționale. Dacă melodic este caracterizată de formule melodice tipice, ritm liber, execuție rubato în tempo larg, din punct de vedere al conținutului și formei poetice nu poate fi definită clar. Terminologia folcloristică a fost luată din graiurile populare, avînd la bază denumirile care sînt date în diferite regiuni cîntecelor populare, avînd la bază denumirile care sînt date în diferite regiuni cîntecelor populare lirice. Doina, hora și cîntecul sînt cele trei specii care întîmpină greutăți de delimitare. Dacă la românii din Ungaria faptele de folclor literar au suferit un continuu regres, de altă factură decît degradarea folclorului în general, este pentru că însuși graiul de aici a rămas fără izvoare și fără afluenți, un lac salmastru. Deci nu e de mirare că întreaga lirică folclorică a fost înglobată într-o specie privită ca mai puțin profundă, strigătura. Acest lucru a fost posibil deoarece minoritatea etnică a fost aproape în întregime rurală, iar dintre manifestările tradiționale singura practică pînă în zilele noastre (nu spontan) este dansul popular, deci prilejul cel mai favorabil reactualizării strigăturii.

Subiecții intervievați în prezent integrează speciei în discuție și multe cîntece, categorie care mai există însă și separat. Iată cîteva descîntece care prin subiectul, dar și lungimea lor, par a fi la origine cîntece:

*„Bată-te, mîndrușă, bată,
Cele două zile grele
Și sîmbăta dintre ele.
Tăt am zîs și m-am jurat
Că n-oi mere sara-n sat
La nevastă cu bărbat.
Ci-oi merge la cea văduvă
Că m-a ținea pînă-n ziuă.
Dimineața-mi dă răchie,
Peste ziuă omenie.”*

*Că e naltă și subțire
Și prea dulce la iubire.
Gura-i pahar de cristal,
Buzele-s mărgăritar,
Fața ca picuri de sînge,
Cînd o văd inima-mi plînge.
Cînd o văd în sărbători
După dînsa stau să mor.
Iar cînd o văd în alte zile
Plînge inima în mine
Ca copilul de trei zile.”*

*„Vai de mine, rău îmi pare
După drăgălașa floare,*

„Nu-m trabă, mamă, nu-m trabă
 Petrenjel tăiat în zeamă
 Și drăguț luat cătană.
 Frunză verde de ruguț,
 Nu-m trabă, mamă, drăguț
 Dacă nu-l chiamă Mișcuț.
 Frunză verde de rujiță,
 Nu-m trabă, mamă, bădiță
 Dacă nu-l cheamă Ghiorghiță.”

„Bine-mi mai era odată
 Când eram la mama fată.
 Eram pui de pasăre
 Și dragă cui mă vede.
 De când sînt la mama lui
 Nici îs pasăre, nici pui,
 Nici nu-s dragă nimănui.”

Ceeace conferă caracter de strigătură (termenul de „descîntec”, deși impropriu, este mai complex) altor categorii lirice este modul de interpretare. Ele nu sînt piese cu caracter exclusiv literar, la realizarea lor concurînd, pe lîngă elementul ritmic propriu, și elementul melodic, chiar armonic. Faptul că adesea strigăturile sînt acompaniate de instrumente muzicale fac să apară unele elemente aparținînd heterofoniei, mai ales în cazul strigăturilor de joc.

II.

Fiind o categorie bogată, ramuroasă și relativ eterogenă, strigătura din Chitighaz se pretează la mai multe feluri de clasificări, din diferite puncte de vedere. Cele mai mari dificultăți apar în fața întrebării „cine a făcut strigătura?”. Problema genezei unui fapt folcloric a fost dezbătută cu aprindere de spirite de formații dintre cele mai diverse: scriitori, esteticieni, etnologi. Varietatea aceasta a pus în funcțiune un vast capital de idei, care a dus, de fapt, la crearea unei noi discipline, folcloristica.

Geneza creației folclorice, în prima ei fază, este învăluită în mister. După ce poezia populară a fost declarată decenii de-a rîndul creație a întregului popor, într-o perioadă mai realistă discuția a luat o cale cu totul opusă. S-a negat existența unui autor colectiv și s-a ajuns la concluzia că doar un singur individ a putut fi creatorul variantei zero în folclor. Esteticianul Benedetto Croce se pronunță astfel: „Nici o poezie nu este colectivă la origine, pretinzîndu-se pentru ivirea ei persoana unui poet...”

S-a ajuns apoi la completarea că opera folclorică fiind creația unui singur autor, ea devine a tuturor prin circulație.

Odată cu tendințele de actualizare a retoricii, cu apariția formalismului rus, a structuralismului francez și a grupului de cercetători belgieni, autori ai volumului „Retorica generală”, noile tehnici de analiză au pătruns și în folclor. Prin analiza unor tipuri de discurs în creația orală, Gheorghe Vrabie ajunge prin prisma retoricii la un nou punct de vedere: poezia folclorică este opera unui iscusit și talentat meșteșugar. Deci, autorul de folclor nu mai apare un ins inspirat, înzestrat cu har divin, cum credeau romanticii. „Românul s-a născut poet!” – susținea V. Alecsandri. Poezia populară se crează și se recrează în procesul circulației. În lumina retoricii folclorului apar o serie de termeni noi: autorul și colportorul, stăpîni pe o sumă de procedee tipice unei categorii (în cazul nostru strigătura), pe care le manevrează și asamblează cu talent și sensibilitate în noi variante artistice. Pentru interpret se folosește termenul de emitent sau performer, iar pentru cercul de ascultători cel de receptor. Acțiunea de transmitere a strigăturii, în cazul de față, devine continuu perfectibilă prin talentul colportorului și prin materia lingvistică pe care acesta o stăpînește. Deci, mai mult decît mediul social, mediul lingvistic este de mare importanță în explicarea valorii și naturii creațiilor orale, ca unul ce formează însuși scheletul și plasma lor. Cei care spun cu diferite ocazii „descîntece” cunosc bine graiul celor în mijlocul cărora trăiesc. Și în plus față de ei mînuiesc cu dexteritate mulțimea vatriată de clișee, procedee stilistice, supun modelul la o continuă desăvîrșire artistică. Astfel, prin vocabularul ei, strigătura are o mare putere de evocare a diferitelor medii și forme de viață, avînd și o structură poetică aparte. Iată cîteva sensibile exemple:

*„Bade, de vrei a vini,
Vină, nu mă-ncelui.
Că-s înceluită eu
Că tot cat în drumul tău.”*

*„Cine-ș teme nevasta
Facă-ș gard în jur la ea,
Tăt cu pari de stejari,
Cu grătele de arșari,
Cine vre tăt că o ie.”*

Limbajul poetic al strigăturii își are rădăcinile ancorate puternic în limba vorbită. Prin meșteșugul colportorilor se depășește însă acest prim stadiu și, deși necunoscători ai unor reguli literare, creația lor poartă amprenta unor intuiții înăscute.

Valoarea neprețuită pe care o au aceste adevărate depozite de cuvinte pentru un lingvist este tot atât de importantă și din punct de vedere al analizei stilistice.

Ca o adevărată voce armonioasă a naturii, strigăturile conțin numeroase elemente fono-stilistice. Mișcarea ritmică a silabelor are un tempo particular, care ordonează accentele și pauzele. Dintre figurile eufonice se remarcă *aliterația* și *iotacismul*:

„Joacă fata omului,
Ori te lasă dracului.
Ori o lasă, ori o joacă,
Ori o țipă către casă.”

De mîndrușă, de drăgușă.
Și de buză subțirușă.
Buzele îs subțirele,
Să-mi pun dorul peste ele.
Dorul meu de n-ar ținea,
Pînă-i lumea n-aș mai vrea.”

„Frunză verde de frăgușă,
Nu-i ca mîndra de drăgușă.

Complexitatea eufoniei duce deseori la *rima interioară*:

„Stai pe *loc*/ș-arată *joc*,
Pe de-lături/*busuioc*,
Printre *ele*/*cărăjele*,
Prin *mijloc*/*mîndrele mele*.”

Un rol important prin puterea ei de sugestie îl ocupă *onomatopeea*:

„Uiuiu, bun îi puu.
Da-i mai bună găina,
Care-o frige vecina.”

„Hop, țup, pui de lup,
Fugi din cale să mă duc
După fata lui Bulbuc.”

Numeroase sonorități eufonice, jocuri de cuvinte, configurării stranii (întîlnite și în jocurile de copii) sînt create prin tehnica paronomazei:

„Hap-cică, lobo-cică,
Că mi-i casa de urzică,
Suflă vîntu ș-o-ardică.”

„Joacă tutu cu mutu
Dă tremură pămîntu.”

Fiind produse ale limbajului viu, strigăturile abundă în metaplasme (termenul a fost pus în practică de retoricienii belgieni, și este „operația care alterează continuitatea fonică sau grafică a mesajului.” („Metaplasme sînt: sincopa, elidarea, afereza, adjuncția.):

„Cine joacă-n postu mare,
Uscă-l, Doamne, pă picioare,”

„Fetișoară cu părinți,
Nu grăbi să te măriți.
Că mila bărbatului,
Crepătura patului.”

Amalizînd lexicul strigăturilor din Chitighaz, se remarcă ușor deosebita plasticitate, în chiar inventarul cuvintelor. Este vorba despre o altă sumă de procedee și construcții lexicale care imprimă stilului oral o distincție plină de culoare. Arhaisme (vorbind în raport cu limba literară standard) provin din vechimea graiului crișan. Este vorba despre o seamă de latinisme (mai rar slavonisme) aparținînd vocabularului vechi: brîncă, zeamă, a cota, a arădica, ș.a.

O problemă aparte o ridică desigur împrumuturile din limba maghiară. Datorită faptului că nu alcătuiesc o categorie excesiv de numeroasă, în lirica populară din România ele pot primi numele de „maghiarisme”. (Gh. Vrabie) În satele românești din Ungaria acest procedeu de „îmbogățire a vocabularului” e mai mult decît contaminare întîmplătoare sau de liber procedeu stilistic. Într-o anumită accepțiune, aceste împrumuturi sînt în graiul local neologisme, care fie au înlăturat alt termen, fie au denumit o noțiune nouă. Iată cîteva exemple din strigături:

„Fuj, purece, cî de iute,
Că te-ajunje lindina,
Și te calcă pe buric,
Și te face nimuric.”

„Bate-o, Doamne pe mîndra,
Hunțută-i ca holbura...”

„Hai, mîndră să ne iubim,
Că noi bine ne vujim.”

„Zamă dulce, părgălită,
La drăguț, găină friptă.”

„La pădure trabă cios,
La gura mea, om frumos.”

Interesante, deși puține la număr, sînt și cuvintele goale, lipsite de conținut. Ele sînt specifice mai ales descîntecelor și poeziei incantatorii. Caracterul lor nederminat, ambiguu, mărește starea afectiv-simbolică a textelor, încît din parazitare, cum par la prima privire, asemenea cuvinte primesc în contextul strigăturii rol stilistic:

*„Hop, săraca Diula me,
Șapte sute-am dat pă ie.
Dracu să le miluiască,
Numai Diula să trăiască.*

*„Iacătă-m-ăs cît un dem,
Și de nime nu mă tem.”*

Nespecifică strigăturilor, dar de mare efect, este și folosirea frazeologiei sinonimice. Des întîlnită este sinonimia verbală, rezultată din substituirea unui termen propriu prin altul, figurat:

*„Binele meu din fetie,
Nu este popă să-l scrie,
Nici notarăș să-l citească,
Nici voinic să-l slovenească.”*

*„De cînd îs la mama lui,
Nici îs pasăre, nici pui.”*

Îmbogățirea vocabularului prin derivări (sufixe și prefixe), în creațiile lirice culte diminutivele nu sînt tolerate, în creația populară sufixele diminutivele intră în combinație cu un sistem eufonic, particularizînd comunicarea poetică:

*„Bădiță din depărtare
Îți trimit o sărutare
P-un buchet de lămîiță
Și în el a mea guriță.”*

*„Nevastă c-a mea, bărbată,
Nu-i în țăruleaua toată.”*

*„Doruțule, voie rea,
Fugi de la inima mea.”*

*„Măruț roșu ți-i fața,
Apă rece gurița.”*

În cadrul discursului poetic, al strigăturii, *numeralul e folosit cu funcție hiperbolică și ca joc lingvistic*, fără să introducă un simbol fatal ca în descîntece:

„Șasă boi și șasă junci
Nu-s ca buzăle de dulci.
Patru cai la o căruță
Nu-s ca brațu de drăguță.”

„Preuteasa popii nost’
Pus-o pînza fără rost
Și pe sulu dîn-napoi
Șaptezeci de lăturoi.”

Iată o creație deosebită, în care o enumerație descendentă, alături de *figura lexicală numită repetiție* (despre care Cuintilian susținea că împrumută gîndirii farmec și forță) duc la o afirmație cu formă pozitivă și sens negativ:

„Mîndră, floricea de vară,
Nu-ți face cu mine fală.
Că eu atunci te-oi lua
Cînd maica ț-a număra
Păru dîpă două vaci,
Frunza dîpă nouă fagi,

Păru de două juninci,
Frunza dîpă nouă nuci,
Păru dîpă doi vițai,
Frunza dîpă porumbei,
Și penile dîp-on cuc,
Atunci te ieu și mă duc.”

Numele proprii aflate în strigături nu arată numai o ancorare în real a speciei, căci prezența ocazională a substantivelor proprii nu prin semnificatul lor a rămas, ci prin efectul artistic pe care îl produc:

„Pe mine mă cheamă Floare,
Cine mă iubește, moare.”

„Întoarce-o pe Mărie,
N-o lăsa să zică ie.
Că Măria-i gură re,
D-înde-o pune, n-o mai ie.”

În cazul repetiției, cea mai curentă formulă este *dublarea aceluiași cuvînt*:

„Că vlădica îi vlădica
Și-ș ține o ibovnică.
Pătrupop îi pătrupop

Și își ține șapte-opt."

*„Însura-m-aș, însura,
Nu știi pă cine-aș lua."
„Jale-i, Doamne, cui i-i jale,
Jale-i inimuși mele,
Jale-i la tot neamu meu
Că am dat de mare rău."*

Procedeul e întâlnit ori de câte ori de insistență, iar repetarea intermitentă nuanțează starea emotivă.

*„Lelișo, lelișo, fa,
De ce nu știi a lucra?"*

*„Vecină, dragă vecină,
Ce-ai dat la bărbat de cină?"*

Un procedeu lexical des întâlnit în strigăturile din Chitighaz constă în repetarea unui cuvânt sau sintagmă de-a lungul mai multor unități metrice. Rostul stilistic este să sublinieze prin acumulare o aceeași stare sufletească. În retorica antică figura este desemnată prin termenul de epanalepsă. Cuvântul cheie poate fi un substantiv, un verb, un adjectiv, o conjuncție.

*„Poartă, mîndră, ce-i purta
Numai nu te mărita.
Poartă struț de măghiran
Și mă mai așteaptă-un an.
Poartă struț de rusmălin
Și m-așteaptă pînă vin."*

*„Tu te duci, mîndră-n alt sat
Și eu rămîn supărat.
Plin de dor și de bănat.
Tu te duci mîndră cu bine
Și eu rămîn fără tine
Cuprins de grele suspine.
Tu te duci și eu rămîn
Cu cine să mă mîngîi?"*

Acest modest studiu de estetică aplicată unei specii minore a liricii folclorice, strigătura, își propune să continue cu analizarea sintaxei poetice. Deși termenii folosiți pot părea pretențioși, tehnicile și analizele

poetice și retorice greoaie, destipația lor este de a scoate folclorul românilor din Ungaria din cercul generalizărilor subiective.

Faptul că putem întreprinde un studiu de retorică și poetică pe aceste nu doar simple „floricele”, vine să convingă că structurile orale în discuție au un statut estetic. Prin urmare, cei care le-au alcătuit, acei iscusiți meșteșugari ai cuvîntului au mînuit un limbaj cu care au creat și interpretat producții de valoare. Limbajul poetic are la bază limba vorbită, deci limba chitighăzenilor a fost atît izvor al genezei poeziei populare, cît și instrument al transmiterii acesteia. Aceste creații pun în lumină valorile artistice ale limbii vorbite, afectivitatea, fantezia și marea putere de evocare a creatorului și purtătorilor de folclor.

Făcînd fără îndoială parte din întregul folclorului românesc, strigăturile din Chitighaz conțin construcții aproape dialectale, imagini și subiecte care le conferă originalitate:

- formulări zonale expresive,
- lexic cu calități plastice și evocative,
- construcții sonore, onomatopeice,
- simboluri înfipte în graiul primar, arhaic, deosebit de bine conservat,
- o sumă de clișee solicitate de o artă debitată în fața unui public.

BIBLIOGRAFIE

1. Lucia Borza – „Jerebetu”, Budapesta, 1988
2. Virgil Medan – 1000 chiuituri de pe Someș, Cluj, 1969
3. Alexandru Hoțopan – „Floricele”. Strigături din Micherechi. Giula 1975
4. Mihai Pop – Pavel Rușăndoiu – Folclor literar românesc, București 1978
6. Alexiu Viciu – „Flori de cîmp”, doine, strigături, bocete, balade, Cluj, 1976
7. Mircea Eliade – Istoria credințelor și ideilor religioase, București, 1991

Emilia Martin

Elemente specifice în îmbrăcămintea românilor și a naționalităților conviețuitoare

Românii de pe teritoriul Ungariei de azi, în timpul stabilirii lor definitive, au adus cu ei o cultură populară neunică, dar cu elemente specifice etniei lor. Etnografia românilor din Ungaria nu este omogenă, datorită faptului că – după cum dovedesc datele istorice – au sosit din diferite zone și în diferite decenii ale secolului 17–18. Totuși, în așezările unde s-au stabilit, cultura românilor își are elementele specifice românești. Trăind două secole în mediul nou, străin, cultura tradițională a românilor a trecut printr-o considerabilă transformare. Cultura populației minoritare române s-a schimbat, s-a acomodat firește noilor condiții geografice, sociale, economice și etnice.

Cercetînd domeniile etnografiei în cercul românilor este foarte greu să prezentăm această cultură tradițională românească care a trecut prin transformări, care cuprinde în sine diferite influențe, care diferă de la o așezare la alta și care s-a schimbat, s-a transformat permanent secole de-a rîndul.

Cercetarea îmbrăcămintei românilor din Ungaria am început-o cu intenția de a prezenta portul tradițional ca element principal al dependenței etnice. Am încercat să caut cele mai importante și cele mai caracteristice elemente ale portului tradițional în localitățile populate și de români. Pe lîngă aceasta am vrut să cercetez pe de o parte relația dintre românii din diferitele localități, iar pe de altă parte relația românilor cu ungurii și alte naționalități din aceleași așezări.

În privința portului cercetările de teren dovedesc că fiecare localitate își are specificul ei aparte, care s-a format în urma evenimentelor istorice, situației geografice, stării economice și componenței etnice. Deci o

anumită comunitate minoritară într-o anumită așezare primește un caracter specific.

Îmbrăcămintea populației românești a diferitelor așezări poate să arate deosebiri din două motive. Pe de o parte, îmbrăcămintea românilor a cuprins, de la începuturi, elemente deosebite de ale ungarilor și ale altor naționalități, pe de altă parte, de-a rîndul secolelor într-o anumită localitate, îmbrăcămintea românilor s-a transformat în așa măsură, încît a devenit cu totul alta, primind un caracter distinctiv.

Cercetările etnografice făcute în cercul altor naționalități din Ungaria m-au atras atenția asupra trăsăturilor care, într-o anumită eră istorică, au devenit elemente caracteristice românilor. Este vorba, deci, de fenomene identice cu ale ungarilor, care în cercul românilor au existat timp mai îndelungat, ajungînd să devină într-o anumită perioadă elemente specifice românilor.

Datorită acestor factori, în cercul românilor din Ungaria nu putem vorbi despre port popular în sensul adevărat al cuvîntului, doar despre îmbrăcămintea tradițională țărănească caracteristică românilor.

Componenta etnică a localităților, populate pe lîngă români și de alte naționalități, se schimbă permanent, numărul românilor se micșorează drastic. Firește că în acele așezări se pot găsi încă date despre ansamblul vestimentar, unde românii și-au păstrat identitatea timp mai îndelungat.

Ca temă a acestei lucrări am ales îmbrăcămintea populației românești din cîteva comune bichișene, care din diferite motive sînt într-o situație specifică.

Prima comună care reprezintă conviețuirea mai multor naționalități este *Aletea*, unde românii alcătuiesc comunitate cu ungurii, nemții, în număr mai redus cu slovacii și romii, (țigani). Un punct de vedere important este în această localitate starea socială și economică a nemților, care a avut influență asupra întregii culturi tradiționale a lor. Imaginea etnică a comunei se îmbogățește cu prezența romilor, care sînt într-o stare economică cu totul deosebită de a celorlalte naționalități, și care vorbesc românește.

La *Bătania*, pe lîngă unguri, românii trăiesc împreună cu sîrbii de aceeași religie. Pînă în anul 1864 sîrbii și românii au avut biserică ortodoxă

și școală confesională comună. Datorită religiei și a căsătoriilor mixte dintre tinerii de aceeași religie, în tradițiile românilor și sîrbilor s-a produs un amestec, care a rezultat multe elemente identice, asemănătoare.

La *Chitighaz*, pînă în ultimele decenii, românii au trăit în cel mai mare grup compact, împreună cu unguri și romi, păstrîndu-și situația majoritară.

În comuna *Crîstor* integrația etnică a luat început destul de repede pe la începutul secolului nostru, rezultînd pierirea populației române. Aici doar din numele de familie și din religie putem deduce că marea majoritate a populației este de naționalitate română.

Bineînțeles, prin cîteva propoziții doar am schițat componența etnică a acestor patru localități, care din punct de vedere al cercetării portului este foarte importantă. Modul conviețuirii naționalităților a fost influențat în mare măsură de intensitatea endogamiei locale, etnice și confesionale.

În cercetarea îmbrăcăminteii m-am bazat pe informațiile fotografiilor din trecut, pe piesele ansamblului vestimentar, și pe amintirile păstrate în memoria oamenilor. În literatura de specialitate abia găsim cîteva date referitoare la îmbrăcăminte românilor, și nici acestea nu sînt precizate geografic, se referă la îmbrăcăminte românilor în general. Cunoscuta cercetătoare a portului, *Kresz Mária*, în anul 1956 a publicat cartea cu titlul „Magyar parasztviselet 1820–1867”, în care – adunînd într-un volum datele despre port apărute în diferite publicații de la sfîrșitul secolului trecut – a prezentat pe lîngă altele – și diferențele evidente dintre îmbrăcăminte diferitelor naționalități ale epocii. Urmează cîteva citate din volumul amintit cu referiri la portul românilor și al altor naționalități.

„...a magyarat bajusza, bő inge s gatyája; a tótot hosszú haja, szűk posztó kabátja s nadrágja; a németet beretvált arca, rövidre nyírt haja, posztó ujjassa s mellénye; az oláhot nadrágján kívül leérő s a testhez csupán egy széles bőr-övedző által szorított hosszú inge, s hegyes magas kucsmája jellemzik.”

„Az oláhok nagyon közelednek a magyar viselethez, – ha fülbevaló ezüst, réz czafranyokat s bizonyos ködmön pruszlit nem hordanának, s hajuk fésülésében is némileg nem különböznének, olvasva is

elmehtnének a magyarok között; – a Kétegyháziak azonban sokkal inkább oláhosak még az öltözékben is, mint a gyulaiak és békésiek.”

„Megkülönböztető jel az oláhoknál és szerbeknél, nagy juh bőrből készült kurta ujjas dolmányt viselnek fényes gombokkal és ingjüket jobbára a gatyán belül hagyják. A juh bőrs ködmönöket a nők is, férfiakkal egyenlően viselik, kivéve a tót asszonyokét, ezeké sokkal rövidebb.”

„A nők annyiban különböznek; hogy a magyar leányok és menyecskék piros és más színű rokolyákat hordanak míg az oláh és tót nőknél majdnem kizárólag fehér és setét, kék pettyes, vagy egészen setét kelméket látni.”

În timpul muncii pe teren nu am cercetat în fiecare comună portul fiecărei naționalități, însă peste tot am încercat să caut acele elemente ale îmbrăcămintei, care diferă de la o naționalitate la alta.

În urma cercetărilor am putut constata că cele mai însemnate deosebiri derivă de la starea socială și economică a familiilor nu de la dependența lor etnică.

Datorită conviețuirii mai multor naționalități portul românilor din țară s-a schimbat, pierzându-și chiar cele mai importante semne ale etniei lor. Caracteristicile etniei au fost păstrate mai cu seamă de elementele portului femeiesc, care au rezistat influențelor externe.

În îmbrăcămintea femeilor au fost dominante timp mai îndelungat materiile țesute acasă în război. Până când femeile maghiare îmbrăcau haine de culori mai deschise și colorate, româncele purtau haine confecționate din materii de culoare închisă, după cum spunea: „dăloc te băgau în negru dacă te măritai”. Femeile mai vîrstnice purtau din adins haine negre.

Între portul femeiesc din *Aletea* și *Chitighaz* nu a fost mare deosebire, doar cele din *Aletea* și-au schimbat mai repede îmbrăcămintea tradițională, fapt ce se explică cu dorința de a semăna cu portul nemților mai avuți.

Fetele române își pieptăneau părul în două plete așezate pe cap „în cunună”. Cele maghiare își decorau părul împletit într-o singură pleată și purtat pe spate, cu o panglică. Fetele mai înstărite din familiile nemților

aveau asemenea o pleată, care avea podoabă la mijloc o panglică lată, iar părul le era împodobit cu multe agrafe.

Femeile române își împleteau părul într-un coc lat, numit la Chitighaz „conci românesc”, iar unguroaicele purtau coc ascuțit, format dintr-o singură coadă. Deja în anii 1940 a fost la modă în comune părul scurt, dar femeile de naționalitate română pînă în anii 1960 nu și-au tuns părul și nu au umblat dezvelite, păstrînd și pe mai departe găteala capului tradițională. Culoarea basmalelor depindea de vîrsta purtătoarei, dar – asemănător întregul ansamblu vestimentar – erau preferate „cîrpele” de culori închise.

Găteala capului la femeile române din Chitighaz, la sfîrșitul secolului trecut, consta din două basmale purtate în același timp. Dedesubt se purta o basma de culoare închisă cu tivitură roșie, legată sub coc. Deasupra acesteia se purta o basma legată sub bărbie în diferite culori, care depindeau de vîrsta purtătoarei. Piatnăul mare înfipt în coc și bordura roșie a basmalei purtate dedesubt era decorul gâteli capului femeilor de naționalitate română din Chitighaz.

Element caracteristic portului fetelor de naționalitate română era salba de bani purtată „în grumaz”, la gît, numită în diferite feluri: „salbă, suferini, bani la grumaz”. Salba din monede de aur sau argint – prezentată deseori și pe fotografii – a fost în primul rînd decorul portului fetelor, dar și femeile o îmbrăcau în anumite cazuri, mai ales la marile sărbători. În comunele Aletea, Chitighaz și Bătania își amintesc de portul salbei de bani. Din materia și numărul monedelor fixate, atîrnate pe o sîrmă din metal, se putea conchide starea economică a familiei respective, fiind acestea foarte prețioase.

Bluza femeilor române și maghiare era asemănătoare, în față cu nasturi și de la talie cu volan „încrêțitură, fodră”. Nemțoaicele purtau bluze mai largi cu croieli variate. Femeile române purtau fuste largi și lungi „pînă-n pămînt”, caracteristicul portului celorlalte naționalități era fusta mai scurtă și mai puțin largă. În anii 1930 era deja la modă portul rochiilor întregi, dar româncele doar în anii 1960–70 au început să le îmbrace. Ele au păstrat timp mai îndelungat și portul bluzelor cu mîneci lungi.

La Aletea elementul distinctiv al îmbrăcămîntei femeilor de diferite

naționalități era șorțul, „zadie, zade”. Pînă cînd nemțoaicele purtau șorț îngust prevăzut dedesubt cu volan lat, șorțul româncelor era foarte larg, nedecorat, sau decorat împrejur cu un volan foarte îngust, „fodră, fodriță”.

Căutînd elementele specifice în portul bărbaților, găsim mult prea puține date. La *Bătania*, de exemplu, ungurii purtau în general pălărie, „clop”, românii căciulă cu vîrf, „cujmă huhoietă”, iar sîrbii căciulă lată, rotunjită. Acest caracter distinctiv, specific portului bărbaților români este ilustrat, printre altele, și pe fotografia din anul 1893 a autorității comunei *Chitighaz*.

La *Aletea* pantalonii erau piese caracteristice porfului nemților, iar izmenele, „gacile larji” erau considerate ca piese aparținătoare îmbrăcăminte românești. La începutul secolului în comuna *Chitighaz* ungurii îmbrăcau pantaloni, iar românii izmene. Vesta din postav negru cu nasturi din metal la *Chitighaz* se numea „laibăr românesc cu gorgoale”.

Sumanul cu decor multicolor, cumpărat la tîrg, era piesă preferată în aceste localități mai ales de români. În general românii au păstrat timp mai îndelungat piese vestimentare tradiționale, ca de pildă opincile folosite mai cu seamă în timpul muncii, cusute acasă din carîmb, „tureac”.

Sper că din cele spuse reiese cît de important punct de vedere este în cercetarea îmbrăcăminte componenta etnică a locuitorilor diferitelor așezări. Putem constata că în acele localități unde românii trăiesc în proporție majoritară (de exemplu la *Chitighaz*), sau unde trăiesc împreună mai multe naționalități (ca de exemplu la *Aletea* și *Bătania*), îmbrăcăminte tradițională, sau unele elemente ale ansamblului vestimentar s-au păstrat timp mai îndelungat. Față de aceasta, în așezările unde românii trăiesc în minoritate, doar împreună cu ungurii (ca de exemplu la *Crîstor* și în multe comune din județul Hajdú-Bihar) reamintirile dovedesc procesul de asimilare în privința portului. Se pare, deci, că mediul maghiar produce proces de asimilare, pînă cînd conviețuirea diferitelor naționalități ajută la întreținerea diversității, și în sfîrșit la păstrarea elementelor specifice etniei.

Bineînțeles în comunicarea mea am atins doar cîteva dintre caracteristicile îmbrăcăminte românilor. După cîtiva ani de colecționare a materialului urmează prelucrarea acestuia, descrierea precisă, amă-

nunțită a portului românilor din Ungaria de azi, ilustrată cu multe fotografii și desene, care se poate termina pe la sfârșitul anului viitor.

Colecționarea materialului s-a făcut cu sprijinul financiar al Fundației pentru Minoritățile Naționale și Etnice din Ungaria.

Elena Csobai

Conviețuirea minorităților în așezările locuite și de români

Înaintașii românilor din Ungaria de azi s-au stabilit în marea lor majoritate pe locurile și în localitățile de azi la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în cursul secolului al XVIII-lea, în unele cazuri prin secolul al XIX-lea. Dar existența lor poate fi urmărită și în zonele din Nyírség.

În privința populației românești, în cursul secolelor XVII, XVIII și XIX putem deosebi stabilire prin migrațiune spontană sau voluntară și stabilirea organizată de moșieri cu sprijinul curții imperiale. În privința stabilirii românilor putem deosebi două etape: stabilirea primordială și așa zisă secundară. Prima etapă începe cu secolul al XVII-lea și durează pînă în anii 1800. În această etapă a stabilirii populației române, în urma organizării directe a moșierilor și a migrației spontane, s-au format așezările cu populație compactă, românească și cu populație mixtă, unde românii și azi trăiesc într-un număr mai mare. Populația nou stabilită în aceste așezări, fără excepție, era de religie ortodoxă.

În a doua etapă, așa numită secundară, dintr-o așezare cu populație românească, sau mixtă, în apropierea acesteia se formează o nouă așezare. Românii au sosit aici cu cea mai importantă componentă a culturii lor, aducîndu-și cu ei limba lor maternă, prin care se deosebeau de populația găsită aici. Un alt semn al diferenței a fost religia strămoșească, religia ortodoxă, chiar din acest motiv la un timp după stabilirea lor pe aceste meleaguri și-au înființat parohiile ortodoxe. În general începutul stabilirii românilor de prin părțile Ungariei de azi aproape coincide cu anul înființării parohiilor ortodoxe. În primul rînd, pe baza documentelor păstrate în arhivele bisericilor ortodoxe, putem urmări istoricul stabilirii și a culturii românilor din Ungaria de azi.

Șirul cronologic al înființării parohiilor ortodoxe în diferitele comitate, (în privința unor parohii) nici pînă azi nu s-a putut descoperi cu siguranță, în aceste cazuri avem date aproximative. Pe baza documentelor cercetate

pînă în prezent, în secolul al XVIII-lea în comitatul Bihor în total au fost 11 aşezări locuite şi de români, ca *Bedeu, Darvaş, Apateu, Săcal, Micherechi, Peterd, Leta Mare, Pocei, Jaca, Crîstor şi Vecherd*. În toate localităţile, românii stabiliţi aici erau de religie ortodoxă, iar stabilirea lor cade pe a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi pe prima jumătate a secolului al XVIII-lea, cu cîteva excepţii. Pe baza cercetărilor de pînă azi, numai în privinţa comunelor Micherechi, Leta Mare şi Apateu putem vorbi despre stabilirea românilor direct organizată de moşierii acestei zone. Românii din *Leta Mare, Bedeu şi Pocei*, după stabilirea lor definitivă, peste cîteva decenii au trecut de la religia ortodoxă la cea greco-catolică. Se ştie că în unele documente sînt anumite referiri, conform cărora în judeţul Bihor au fost mai multe aşezări locuite şi de români, dar pînă în prezent nu s-au făcut cercetări în privinţa acestora, şi nu stau la dispoziţia cercetării nici arhivele parohiilor greco-catolice ale acestor aşezări.

Este de ştiut că, în primul rînd, în documentele bisericilor am putea urmări prezenţa românilor din această parte a zonei. E asemănătoare situaţia şi în privinţa cercetării românilor din Nyírség.

Stabilirea românilor în judeţul Bichiş cade pe perioada dintre secolul al XVII-lea şi durează pînă pe la sfîrşitul secolului al XIX-lea. Înfiinţarea parohiilor ortodoxe se înşiră cronologic astfel: la, *Chitighaz, Bichiş, Bichişciaba şi Csorvás*. În toate aşezările înşirate populaţia de origine română şi de religie ortodoxă rămase la religia strămoşească.

Al treilea comitat în secolul al XVIII-lea al Ungariei, unde se stabiliseră populaţie românească, a fost Cenadul. În localităţile *Bătania şi Cenadul Unguresc* românii şi-au înfiinţat parohiile ortodoxe împreună cu sîrbii, deja prezenţi în aceste aşezări, cărora li s-au ataşat românii pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. În *Bătania*, la începutul secolului al XIX-lea se schimbă componenţa populaţiei în urma stabilirii ungurilor. Paralel cu creşterea populaţiei maghiare, scade numărul sîrbilor şi al românilor. În *Cenadul Unguresc* componenţa populaţiei rămase pînă în zilele noastre. Pe lîngă cele două parohii amintite mai există încă o parohie, cea din *Buda*, unde în secolul al XVIII-lea grecii şi macedovlahii li s-au alăturat sîrbilor existenţi deja acolo, întemeind comunitate bisericească comună.

Pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea credincioșii greci și macedo-români au făcut eforturi pentru a se despărți de sârbi, iar în anul 1793 s-a și terminat zidirea bisericii comunității „Graeca – valahica – comunitas Pestiensis”. În secolul următor numărul grecilor scade, iar al românilor crește, din cauza căreia a început o mișcare în interesul despărțirii acum dintre greci și români. Până la urmă românii au fost scoși din biserica comună și au făcut demersuri pentru a-și înființa acum o biserică independentă. De-abia în anul 1900 s-a înființat biserica ortodoxă română din *Budapesta*, care a fost adăpostită în capela existentă și azi.

Printre așezările locuite și de populație românească în secolul al XVIII–XIX-lea se enumeră și două comune din comitatul Arad, anume *Aletea* și *Otlaca Pustă*. În *Aletea* populația românească s-a stabilit încă prin anii 1744, odată cu a doua colonizare a germanilor. Numărul românilor a crescut treptat, dar parohia ortodoxă s-a înființat abia în anul 1934, existentă și azi într-o capelă.

Spre deosebire de *Aletea*, *Otlaca Pustă* este o așezare înființată târziu, la sfârșitul secolului al XIX-lea de un proprietar român cu numele *Rusu Ștefan*, de religie ortodox, băștinaș din *Otlaca* (azi Grăniceri). El dăruiește românilor săraci 40 de loturi de pământ gratuit, ca acei români de religie ortodoxă, care doresc să se stabilească pe pusta *Otlăcii* să-și construiască case. În anul 1890 se înființează parohia ortodoxă din *Otlaca Pustă*, iar Ștefan Rusu le construiește, parohie și școală românească românilor stabiliți aici.

Parohiile înșirate, cu excepția celor trei (*Bedeu*, *Pocei*, *Leta Mare*) și azi aparțin Vicariatului Bisericii Ortodoxe Române din Ungaria, dar de la începutul secolului al XX-lea o mare parte din credincioșii ortodocși au trecut la Biserica Baptistă.

Pe baza statisticilor în general, numărul populației române crește treptat până prin anii 1920 în toate localitățile locuite și de români. Dintre toate localitățile unde românii s-au stabilit definitiv și și-au înființat parohii ortodoxe, mai apoi greco-catolice în cinci localități populația era compactă, locuită numai de români, astfel în *Bedeu*, *Micherechi*, *Vecherd*, *Chitighaz* și *Otlaca Pustă*. Dintre aceste localități doar trei au rămas, unde populația și azi, în mare majoritate, este de origine română (*Bedeu*, *Micherechi*, *Vecherd*).

În localitățile cu populație mixtă românii, în timpul stabilirii lor definitive, se alăturaseră ungurilor stabiliți deja acolo, ca în comunele *Darvaș, Săcal, Apateu, Peterd, Leta Mare, Pocei, Jaca, Crîstor, Giula și Ciorvaș*; sîrbilor în *Buda, Bătania și Cenadul Unguresc*; germanilor în *Aletea*; slovacilor în *Bichișciaba*, grecilor în *Buda, Bichiș, Bichișciaba*.

În așezările cu populație mixtă, ca de exemplu *Bichișciaba, Bichiș, Aletea, Săcal, Apateu, Ciorvaș, Giula și Buda*, românii în aceste așezări alcătuiau chiar de la începutul stabilirii lor minoritatea. În localitățile *Darvaș, Peterd, Leta Mare, Cenadul Unguresc* proporția populației române era de circa 50%.

În cazul *Chitighazului*, comuna doar după aproape un secol în urma colonizării devenise comună cu populație mixtă.

În urma cercetărilor am ajuns la anumite concluzii, ca de exemplu: în localitățile unde românii trăiesc în minoritate, chiar de la începutul stabilirii lor în aceste așezări românii s-au străduit să se acomodeze, să corespundă cît mai bine cerințelor majoritare, să corespundă cît mai bine normelor. Aceasta era o tendință prin care totodată a început o asimilare voluntară timpurie.

În aceste așezări românii și-au pierdut mai devreme limba, tradițiile, identitatea, preluînd totodată obiceiurile populației majoritare (în primul rînd ale ungurilor), împrumutîndu-le chiar și limba. În șirul acestor localități pot fi amintite localitățile *Bichiș, Bichișciaba, Ciorvaș, Pocei, Darvaș, Aletea, Crîstor, Peterd etc.*

În aceste așezări minoritatea română și-a păstrat identitatea doar prin religie, prin atașamentul față de religie. În această privință *Pocei, Leta Mare* fac excepție fiindcă după 1913 biserica greco-catolică începe a folosi limba maghiară în serviciile religioase, iar după acest eveniment, bine-nțeles, religia nu mai putea îndeplini rolul de a păstra, de a menține limba credincioșilor români, ci dimpotrivă, biserica greco-catolică de multe ori a stat în slujba tendințelor de maghiarizare a populației române.

Deși proporția populației române era aproape aceeași cu a populației maghiare, în ambele așezări asimilarea în zilele noastre este aproape totală.

Mai mici conflicte în toate așezările erau și acestea totdeauna

proveneau din diferența de limbă și religie, dar acestea în unele cazuri au otrăvit întreaga conviețuire a minorităților. În *Bichișciaba*, care în mare majoritate era locuită de slovaci evangheliști și catolici, în secolul al XIX-lea, pe lângă minoritatea maghiară, românii alcătuiau a doua minoritate a comunei. Căsătoriile mixte dintre români și slovaci treptat au adus la asimilarea românilor, care cu încetul și-au pierdut limba și tradițiile. Pe la sfârșitul secolului al XIX-lea biserica ortodoxă din loc a încercat să oprească această tendință de asimilare, dar în zadar. Pe baza presei timpului, care relata despre faptul că societatea din Bichișciaba deloc nu este tolerantă față de existența pură a bisericii ortodoxe din Bichișciaba, ne putem da seama ce însemna a fi român în Ciaba în acea perioadă.

Cu privire la conviețuirea a două sau mai multe minorități în cadrul unei așezări, în ultimele decenii de obicei s-a vorbit numai despre exemple pozitive, nu se cuvenea să se vorbească despre exemple negative. Numai acum, în ultimii ani, au început să iasă la iveală anumite conflicte.

În *Leta Mare, Darvaș, Pocei* comunele erau împărțite în două părți, există Olháh-vég și Magyar-vég și azi se folosesc aceste denumiri. Aceasta însemna că fiecare parte își trăia viața tradițională aparte parcă erau două comune una lângă alta. Viața era strict reglementată, fiecare parte trebuia să respecte revendicările celeilalte părți. Căsătorii mixte nu s-au legat pînă în 1945. Nu era permis ca cineva din Oláh-vég să vorbească despre cineva din M-vég.

Spre deosebire de comunele din Bihor, în *Crîstor* unde românii li s-au alăturat ungarilor reformati, încă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea casele românilor s-au amestecat cu cele ale ungarilor din comună. Din cauza căsătoriilor mixte, în fiecare familie intră pe undeva un fir român sau maghiar. În urma căsătoriilor mixte s-au iscat multe conflicte, care pe urmă au otrăvit conviețuirea întregii comunități. Românii, care în secolul al XIX-lea aveau o biserică ortodoxă puternică și școală confesională cu doi preoți și dascăli, în 1900 rămîn fără biserică ortodoxă, pentru că a fost dărîmată. Rămăși fără biserică nu peste mult se desființează și școala. Românii fără biserică și din cauza conflictelor trec la Biserica Baptistă și la cea reformată, după ce era și rușine să fii să știi să vorbești

românește. După părerea mea, chiar din cauza conflictelor dintre români și unguri, românii din Crîstor nici nu căutau să aibă relații cu românii din Micherechi, sat în vecinătatea comunei.

Paralel cu acestea se pot descoperi și cele mai frumoase exemple ale conviețuirii dintre români și sîrbi în comunele *Bătania* și *Cenadul Unguresc*. Este vorba de conviețuirea a două minorități, cu limbă deosebită, dar de aceeași religie ortodoxă. Datorită aceleiași religii ortodoxe românii și sîrbii, pînă în 1864, au avut instituții comune, ca biserica, școala, care totodată erau cele mai importante instituții purtătoare ale identității lor, din cauza cărora într-adevăr provenea ca conviețuirea lor să fie și o necesitate. Datorită conviețuirii strînse, căsătorii mixte s-au legat de timpuriu, fără conflicte. În mod natural românii s-au străduit să-și însușească limba sîrbă, iar sîrbii pe cea a românilor. După despărțirea bisericii din 1864, cele două minorități se întăresc reciproc. În Cenadul Unguresc, chiar pînă în zilele noastre, atît românii cît și sîrbii și-au conservat limba, și-au menținut proporția populației.

Recapitulînd cele spuse, putem constata că în conviețuirea unei minorități, sau a mai multor minorități, cu națiunea majoritară joacă rol important religia, limba, dar nu în ultimul rînd are un rol hotărîtor proporția populației minoritare. Conviețuirea românilor cu ungurii, slovacii și cu sîrbii era cu, sau fără conflicte, conform toleranței națiunii majoritare, s-au a minorităților față de diferența, deosebirea de limbă, religie și tradiții a minorității, sau a minorităților.

Cu referire la toate așezările locuite și de români putem constata că din cauza diferenței lor de limbă, religie și de tradiție, și datorită numărului lor restrîns, minoritatea română în noul mediu cu totul străin, de la începutul stabilirii lor se acomodase, mediului înconjurător, care acomodare treptat era egală cu asimilarea lor.

Maria Berényi

Rolul fundațiilor în cultura română din Ungaria în secolul al XIX-lea

Cultura la românii din Ungaria s-a păstrat și răspândit prin mijlocirea bisericii și a școlii. Aceste instituții au fost ajutate de societățile culturale și de românii mai înstăriți, care formau și constituiau fundații, deveneau mecenajii culturii române de aici. În a doua jumătate a veacului trecut, românii au reușit să-și creeze o intelectualitate numeroasă, ridicată din popor, grație fundațiilor create de unele instituții culturale și bisericești și de unele persoane generoase care și-au sacrificat averea în acest scop. „Perioada liberală” a dat șanse mai promițătoare mai multor români de a ocupa posturi în administrația de stat și justiție. Era nevoie de un număr suficient de persoane calificate care ar fi putut face față în asemenea posturi sau situații. Era nevoie de avocați, profesori, învățători, ingineri, agronomi, medici etc. Cu începutul deceniului al șaptelea al secolului trecut tineri români se îndreaptă spre școli de toate gradele.

La început ASTRA, Familia Mocioni, Asociația națională din Arad au donat burse tinerilor lipsiți de mijloace materiale. Asociația din Arad a ajutat învățământul confesional din Banat și Crișana anual cu 4–5000 fl. Erau sume modeste în raport cu cerințele și chiar planurile sale. Oricât de modestă îi este contribuția la susținerea tinerilor săraci în școli și universități, dar completează sprijinul material acordat sporadic din măruntele fonduri și fundații școlare ce reprezentau în secolul trecut unica bază de întreținere și cultivare, în școlile secundare și superioare, a talentelor ieșite din straturile de jos ale populației românești.

În această perioadă rînd pe rînd iau naștere fundații private. Demnă este de amintit activitatea filantropică a bihoreanului **Nicolae Jiga (1790–1870)**. După terminarea studiilor, tot efortul și toată averea și-a pus-o în slujba înaintării culturii române bihorene. Ajuns în 1839 în funcția de

inspector al școlii române din Oradea-Velența, reușește să cunoască bine greutățile cu care se lupta aceasta. Și-a îndreptat cu prioritate atenția spre școala română din Bihor.

De la 1854 a dat la 20 de tineri greco-orientali câte 50 fl. stipendiu. În 1860 a întemeiat „*Fundația Jiga*”, pentru tinerii ortodocși români, în Oradea, cu un capital de 20.000 fl. Din aceasta a făcut un institut, internatul școlarilor români de la academia de drept. Din fondul Jiga s-au dat 25 burse anual. În perioada 1861–1948 sute de elevi din Bihor s-au bucurat de binefacerea acestui mecenat.

În 1869 N. Jiga a pus baza unei alte fundații școlare în Beiuș, a depus la comitetul parohial gr. or. 3000 fl, ca din această sumă să primească pîine cîțiva studenți de la liceul din Beiuș.

În anii 1862-63, auzind despre „vrednicile” lui Jiga, *Andrei Șaguna* l-a căutat personal. A făcut o vizită la Oradea, unde s-a întâlnit cu ctitorul și mecenatul bihorean.

În 1863 la Arad prin testament **Elena Ghiba Birta, originară din Bichiș (1801–1864)**, la sfatul lui *Ioan Popovici*, avocat și director al Preparandiei ortodoxe din loc, a lăsat fonduri pentru ajutorarea săracilor, meseriașilor, pompierilor, văduvelor sărace, precum și un fond special pentru sporirea lefii învățătorilor din *Bichiș*. Cea mai importantă prevedere a testamentului său este fundația care i-a purtat numele: „*Fundația Elena Ghiba Birta*”. A avut un capital de 48.000 fl, din a cărui interese anual s-au acordat 12 burse de câte 200 fl la studenți săraci și cu purtare bună, dar lipsiți de mijloacele necesare.

Precum am amintit, Elena Ghiba s-a născut la Bichiș în 1801, era fiica primului preot, *Mihai Ghiba*, de la biserica ortodoxă română. Tatăl său era de origine macedo-română, mamă-sa *Ana Neamțu* era din Boroșineu. Abia a împlinit 10 ani cînd a rămas orfană și de mamă și de tată. Părinții său nu lăsară nici o avere. Astfel copiii lor s-au împrăștiat în toate părțile. Elena și-a căutat refugiul la niște rudeni din Pâncota, unde servi mai mulți ani. Apoi se căsătorește cu un meseriaș cu numele Birta. Bărbatul său era sărac și pe lîngă aceasta era și bolnav. Neputînd trăi în Pâncota, se mutară în Arad, nu peste mult aici soțul său a decedat. Elena

Ghiba din nou ajunge servitoare, intră la un oficianț cameral cu numele Emanuil Gogheru, la care a servit 33 de ani. Stăpînul ei avea o avere însemnată, și nu avea decît un singur nepot. Răsplată că îl servise timp îndelungat, Elena a mai dat un ajutor și în administrarea averii, Gogheru îi atestă toată averea. Avea doar datoria să-i dea nepotului 50.000 fl. Așa Elena Birta cea săracă deveni de-o dată înstărită, dispunînd de sute de mii de florini. Fiind însă și dînsa într-o vîrstă mai înaintată, în 1863 își face testamentul la îndemnul lui Ioan Popovici. Elena Ghiba în 1864 a decedat în Pesta.

În testamentul său, prin care înființează fundațiunea, acest pas îl motivează în felul următor: „Considerînd că sunt de tot rare instituțiunile de binefacere, pentru educarea tinerimei sărace gr. or. române, ba în unele ținuturi nici fundațiuni particulare nu există, și din pricina dispozițiunei fondatorilor, iar baza principală a progresului și a bunăstării spirituale și materiale națiunilor zace în educațiune și școlarizare; pătrunsă de dorul, ca după puținele mele mijloace să pot și eu contribui la promovarea culturai spirituale și la înflorirea unui mai bun viitor al națiunei, cu bucurie mă determinez a înființa a fundațiune sub titlul „Elena Ghiba Birta”, în dulcea speranță, că această faptă va fi încoronată de rezultate salutare și posteritatea îmi va învrednici mormîntul de o clipă a recunoștinței. „Ultima dorință a fondatoarei, cuprinsă în paragraful 5, litera n., este: „Aștept ca studenții împărțășiți de acea fundațiune, după terminarea studiilor, să asigureze în scris pe comitet, că îndată ce-și vor ajunge ținta și le va permite bunăstarea materială, odată pentru totdeauna să verse 25 fl. pentru augmentarea fundațiunei mele.” În paragraful 11 dispune că „din economiile intercalate și din aceste cotizații de 25 fl. are să se formeze un fond de rezervă, menit să acopere pretențiunile mai urcate ale stipendiștilor de la studiile superioare și spesele de vigoare ale studenților de la facultăți.” (*Biserica și școala 1901/Nr. 18*)

Fundația „Elena Ghiba Birta” a funcționat din 1877, și a fost administrată de o comisie compusă din 12 membri, 4 preoți și mireni sub președinția episcopului Aradului. În concursurile prescrise și publicate de această fundație, de la concurenți se cerea să documenteze că: 1. Sînt de religie gr. orientală, și de naționalitate română ori greacă, născuți în

careva din comitatele Arad, Bihor, Bichiș, Cenad. 2. Că studiază în oarecare institut public, cu succes distins, și cu bună purtare morală, și că sînt lipsiți de mijloacele trebuincioase. 3. Rudeniile fondatoarei, și succesorii aceloră, cari se trag de la părintele ei Mihai Ghiba, fost paroh gr.or. în Bichiș, și cele de la mama ei Ana Neamțu din Ienopole, aveau preferință. (*Biserica și școala 1883/Nr. 1*).

În perioada anilor 1877–1905 au primit burse 88 de tineri. Printre aceștia am găsit bursieri originari din Ungaria de azi. Pe *Emil Coste din Cenadul-Unguresc*, care a terminat în 1896/97 la Academia de drept din Oradea, și pe *Gheorghe Popovici din Chitighaz*, care a terminat tot aici în 1901/1902. *George Popovici din Bichiș* în 1892/93 era student în anul IV la medicina din Cluj și, pe lîngă bursa de 200 fl. primită de la Fundația „Ghiba Birta”, a mai primit 200 fl de la „Fundația Gojdu”.

Elena Ghiba, pe lîngă fundație, din averea sa a dat o sumă considerabilă mai multor biserici din Arad, și anume: bisericii catedrale române 4000 fl; iar celei romano-catolice 3000 fl; nu a uitat nici de biserica sîrbească, nici de cea augustană și reformată. Asemenea a mai testat din averea sa pentru spitalul orășenesc din Arad, și a dispus ca din averea ei să se împartă în fiecare an cîte 100 fl la 12 văduve. A mai testat apoi pe seama bisericii din Oradea și din *Bichiș* unde a păstorit tatăl său.

Grație acestei fundații, românii din Arad și împrejurimi au reușit să-și formeze o pleiadă de intelectuali, care au făcut studii superioare în filozofie, drept, medicină și politehnică. Liceul de fete din Arad, din anul școlar 1920/21, a și adoptat numele Elenei Ghiba Birta. După cunoștințele mele și azi funcționează în oraș un gimnaziu care poartă acest nume.

Fundația Gojdu

Emanuil Gojdu (1802–1870) se retrage dintr-o familie macedo-română, s-a născut în 1802 la Oradea. Își făcuse studiile juridice la Oradea, Pojon și Budapesta. Diploma de avocat o obține în 1824, intră apoi ca stagiar în biroul avocatului sîrb Mihai Vitcovici din Budapesta. La 3 ani și-a deschis un birou propriu de avocat și notar cambial în Budapesta. În scurt timp a devenit unul din cei mai căutați avocați în capitala Ungariei. Ajunge într-o situație materială foarte bună, își cumpără case în centrul

orașului, cîteva moșii și intravilane, la care se adăugau numeroase acțiuni și hîrtii de valoare. Așa el de tînr sprijinea acțiunile culturale și tipăriturile românești care încep să apară la Pesta în prima jumătate a sec. al XIX-lea. A ajutat materialicește editarea revistei române „Biblioteca Românească”, care a început să apară la 1821 sub patronajul lui Zaharia Carcalechi. Tot cu sprijinul său a tipărit P. Neagoe „Calendarul românesc”. În afară de tipărituri a făcut donații mai multor asociații culturale, printre altele a fost membru fondator al ASTREI. Emanuil Gojdu a sprijinit, de asemenea, înființarea de școli românești de diferite grade. Cît a fost comite suprem în Caraș, locuit în majoritate de români, el a întocmit în 1861 proiectul înființării unui liceu românesc în Lugoj, donînd în acest scop 2000 de fl. El este unul dintre membrii fondatori ai școlii de arte și meserii din Pesta, unde se predă și pictura, care mai tîrziu devine politehnică. Pînă la moartea sa din 1870, a sprijinit multe acțiuni școlare, culturale și artistice.

Preocuparea de a sprijini tineretul român la învățătură l-a determinat pe Gojdu să întemeieze o fundație capabilă să acorde stipendii (burse) școlare. În 1869 Gojdu a întocmit actul testamentar, prin care se stabilea că averea sa va fi administrată de o reprezentanță în cadrul unei fundații care-i va purta numele și din venitul căreia se vor acorda stipendii tinerilor români ortodocși din Ungaria și Transilvania, dornici de învățătură, dar lipsiți de mijloace financiare.

Conform testamentului, reprezentanța trebuia să fie alcătuită din mitropolitul românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania, episcopii Aradului și Caransebeșului, și șase membri mireni, din care unul să fie din familia Poynar (rudă cu Gojdu) din comitatul Bihor. Alegerea reprezentanței avea loc din trei în trei ani.

Testamentul fixează modalitatea de folosire a fondurilor pînă în anul 2020, în felul următor: în perioada 1870–1920 să se capitalizeze 75% din venituri și doar restul urma să se dea stipendiștilor. Pentru perioada 1921–1970 acest coeficient scade la 60%, între 1971–2020 la 50%, iar după amintitul an la 10% ca fond de rezervă. Pe măsura dezvoltării în fiecare etapă se măresc bursele, urmînd ca după 2020 să se acorde și ajutoare caritative.

Prima reprezentanță a fost aleasă la 23 aprilie 1870, alcătuită din: mitropolitul Andrei Șaguna, dr. Procopie Ivacicovici, dr. Ioan Popasu, Ioan Aldulean, Ioan Pușcariu, Ioan Faur, Dionisie Poynar, George Mocioni și Nicolae Ioanovici. Fundația a fost situată sub patronajul Congresului național bisericesc ortodox. Gojdu a stabilit ca să se trimită guvernului un raport anual despre gestiunea Fundației. De fapt, administrarea fundației a fost relativ autonomă, fiind condusă de Mitropolit împreună cu un consiliu.

Averea fundației la început consta din opt clădiri și acțiuni depuse la „Pesti Hazai Első Takarékpénztár” din Pesta. Valoarea totală a averii se ridica la suma de circa 200.000 fl. Aceasta sumă a crescut an de an. Creșterea continuă a valorii veniturilor fundației se datorește faptului, că timp de 50 de ani 2/3 din veniturile acestea se capitalizau, sporindu-se cu camelele cametelor. Conducerea fundațiunii a economisit bine cu acțiunile bancare, s-au construit 7 corpuri de clădiri, închizînd între zidurile sale 6 curți interioare în str. Holló nr. 8. La parter erau magazinele, atelierile Fundației, la etaje locuințe pentru închiriat studenților, a căror burse erau de 1000 coroane. Valoarea totală a fundației ajunge, la 31 decembrie 1917, la 8.390.704 coroane, o creștere aproximativ de 42 ori față de anul 1870.

Stipendiile (bursele) în sensul testamentului se acordau pe categorii de studii și anume: cîte 100 fl pentru elevii de școlile elementare și liceale, 300 fl pentru studenții de la facultățile din provincie, și 400–500 fl pentru studenții de la universitatea sau politehnica din Pesta, Viena sau vreo universitate din afara imperiului austro-ungar.

Absolvenților de facultăți, care urmau să depună examenele de diplomă sau doctorat, li se mai acordau stipendii încă pentru un an, cît și taxa pentru diplomă. Stipendiile se anulau dacă tînărul pierdea vreuna din calificațiunile cerute în testament și anume: 1. dacă va părăsi caracterul național și bisericesc; 2. dacă va părăsi studiile; 3. dacă va cîștiga avere sau stipendii de la altă fundațiune; 4. după absolvirea studiilor; 5. dacă nu va depune la timp examenele sau va cădea la acestea; 6. dacă va comite vreo faptă imorală.

Prin urmare, bursierii erau obligați să prezinte Reprezentanței

rezultatele obținute la sfârșitul anului școlar, pînă la 15 septembrie, pentru a se acorda stipendii pentru anul viitor.

Din Analele Fundației rezultă că Reprezentanța a acordat între anii 1871–1900 un număr de 1492 de burse studenților români în valoare de 1.063.968 fl. De asemenea s-au acordat ajutoare ocazionale pentru obținerea examenelor de diplomă și doctorat la 358 de studenți în valoare de 80.409 fl. În această perioadă numărul studenților era de 415, din care: științe juridice 149; medicină 114; farmacie 7; filozofie 45; politehnică 72; silvicultură 21; științe comerciale 7. (Dintre aceștia 44 au părăsit studiile.) Pe perioada 1901–1918 s-au acordat **1835** de burse studenților în valoare de 1.232.905 coroane. De asemenea s-au acordat ajutoare ocazionale, pentru susținerea examenelor de diplomă și doctorat, la un număr de 570 de studenți în valoare de 344.442 coroane. (Reprezentanța a calculat cheltuielile și veniturile fundației tot în florini pînă în 1900, deși se introduse în imperiu noua monedă încă din 1895, coroana, la paritatea; 1 florin egal cu 2 coroane.) Numărul studenților între 1901–1918 era 420, din care studiau la medicină 96; farmacie 17; științe juridice 198; filozofie 14; politehnică 18; silvicultură 18; științe comerciale 17; academia veterinară 11; științe pedagogice 8; științe agronomice 12; belle arte 6; academia de muzică 6; academia orientală 1; academia de gimnastică 1. Dintre aceștia u absolvit 219; au părăsit cursurile 115; au continuat studiile 86.

Dintre personalitățile române mai cunoscute, erau bursierii lui Gojdu: Victor Babeș, Ioan Zaicu, Valeriu Braniște, Octavian Goga, Silviu Dragomir, Ioan Lupăș, Traian Vuia, Aurel Lazăr, Dumitru Lascu, Nicolae Zigre, Petru Groza, Aurel Vlad, Teodor Neș și alții.

Răsfoind analele Fundației, am găsit mai mulți bursieri și concurenți originari din localitățile locuite și de români din Ungaria de azi. Între 1872 și 1914 următorii tineri, originari de pe aceste meleaguri, au primit burse:

*Zaharia Rocsin (Micherechi) jurist în Oradea
1879/80 40 fl.*

Victor Popovici (Bichiș) (Mai târziu el a devenit parohul bisericii ortodoxe din Bichișciaba.)

1889/81 50 fl.

1882/83 50 fl. Gimn. cl. VIII. Szarvas.

1885/86 200 fl. A terminat 2 cursuri de drept la Oradea.

Cere mărimea stipendiului, dorește să continue studiile la Budapesta, tatăl său era dascăl și a avut 5 copii.

1887/88 300 fl.

Constantin Küzdényi (Bichișciaba)

1885/86 100 fl. A depus maturitatea cu eminentă în Szarvas

1887/88 300 fl. Cere ridicarea stipendiului la 400 fl pentru a continua studiile tehnice la Budapesta.

Corneliu Kondorosi (Seghedin)

1886/87 130 fl. A terminat 6 cl. reale. Cere ridicarea la 200 fl. fiind orfan lipsit de mijloace.

1888/89 250 fl. E la tehnica din Budapesta,

Valeriu Onițiu (Seghedin)

1886/87 130 fl. A terminat 5 cl. reale.

1888/89 100 fl.

1889/90 200 fl. E student la filozofie în Budapesta. Cere ridicarea bursei la 300 fl.

1890/91 250 fl.

1892/93 300 fl.

Eusebiu Poynar (Debrețin)

1886/87 100 fl. A terminat 2 cl. gimn. în Debrețin.

1890/91 400 fl.

1891/92 500 fl. I. jurist.

Lazăr Popovici (Otlaca)

1886/87 200 fl. Era student la medicina din Cluj.

1888/89 250 fl.

1890/91 300 fl. Studiile le continuă la Viena.

Zaharia Octavian (Seghedin)

1886/87 100 fl. Pentru cl. V. gimn.

1888/89 150 fl.

1890/91 180 fl.

1891/92 300 fl. I. jurist la Budapesta

1893/94 400 fl.

George Popovici (Bichiș)

A fost student la medicina din Cluj, în anul IV, pe lângă stipendiul cel avea din Fundația Elena Ghiba Birta de 200 fl, a primit de la Fundația Gojdu în

1892/93 100 fl.

1893/94 200 fl.

Iuliu Coste (Cenadul-Unguresc)

1896/97 200 fl. Era jurist III. la Oradea.

1897/98 300 fl.

Eugen Popovici (Debrețin)

1899/1900 300 fl. Studia tehnica la Budapesta.

1900/1901 600 fl.

Petru Popovici (Apateu)

1901/1902 400 cor. Jurist la Oradea.

1904/1905 600 cor.

Iosif Drimba (Apateu)

1904/1905 400 cor. I. pentru școala de cadeti ces. și reg.

1905/1906 400 cor.

1906/1907 400 cor.

Eugen Pescariu (Bichiș)

1906/1907 400 cor. jurist.

1908/1909 600 cor.

Iosif Roxin (Micherechi)

1906/1907 400 cor. Anul I. la farmacie.

Valeriu Popovici (Apateu)

1908/1909 600 cor. Anul I. medicina la Budapesta.

Huf Lazăr (Apateu)

1910/1911 800 frt. Academia de drept din Oradea.

Ioan Bejan (Micherechi)

1912/1914 1000 frt. Academia de drept din Oradea.

Am găsit date referitoare și la acei concurenți care din diferite motive nu au primit burse, aceștia sînt:

Moise Ardelean (Otlaca) în anul 1885/86 a concurat. A terminat 4 cl.

gimn. cu succes la Arad.

Traian Nedici (Otlaca) 1885/86.

Ioan Magdu (Csorvás) în 1885/86 și-a început studiile la academia comercială din Cluj.

Ioan Suci (*Chitighaz*) a concurat în 1886/87. A terminat 5 cl. gimn. la Szarvas. Era orfan de tată, care a fost învățător timp de 36 ani. Mama lui a rămas văduvă fără nici o avere, pe lângă el mai creștea 3 minori.

Ioan Zaharia (Seghedin) a concurat în 1886/87. A terminat 3 clase gimn. în Seghedin. Tatăl său era notariu la tribunalul din Seghedin. Nu are altă avere decât plata anuală de 500 fl. și bani pentru cvartir 100 fl.

Iustin Gubașiu (Giula) a concurat în 1886/87. A terminat 4 cl. civile în Giula cu succes, tatăl său administrator parohial sărac, fără avere.

În 1898 *Sever Popovici (Bichiș)* și *George Popovici (Giula-Vârșand)* nu au documentele cerute în concurs.

Francisc Shiller (Debreșin) și *George Șimonca (Chitighaz)* au cerut burse pentru medicină, dar cererile nu au fost acceptate.

Trebuie amintit încă faptul, că averea fundației era administrată din 18 octombrie 1882 de casierul mitropoliei din *Sibiu*. Concursurile trebuiau trimise la cancelaria fundației din Budapesta, str. Holló nr. 8. La ședința reprezentanței din 25 martie 1898 s-a hotărât înființarea unui internat pentru adăpostirea a 50 de bursieri universitari în Budapesta, care susțin 500 de fl, din care stipendiștii să primească numai o parte, pentru îmbrăcăminte și taxe de studii, din restul bursei li se va asigura masă și lăcaș. Internatul ar fi primit loc în casa Fundației de pe strada Holló. S-a cerut permisul de aprobare de la ministerul cultelor și învățământului public, care cere amănunte în privința fondului de bani, în ce spirit vrea fundația să educe aici tinerimea, să înainteze statutul de funcționare al internatului, și ministerul dorea drept de revizuire asupra acestui lăcaș. Reprezentanța, în ședința din 31 august 1901, a hotărât că mai bine să nu se constituie internatul, dacă va fi supravegheat de ministerul cultelor și al învățământului public. În 1912 la ședința fundațiunei s-a făcut obiect de discuție mutarea fundațiunei de la Budapesta la Sibiu.

La începutul primului război, Fundația a fost obligată să contribuie cu bani la împrumutul de război. Reprezentanța a aprobat un împrumut

de război de 250.000 coroane. În 1916 s-a aprobat încă un împrumut de 160.000 cor., ajungând la suma de 410.000 cor. contribuție de război, bani care nu au mai fost retribuiți fundației ca urmare a destrămării Imperiului austro-ungar în 1918. Fundația, în 1916, a acordat un ajutor de 10.000 coroane Orfelinatului din Sibiu, care ducea lipsă de fonduri bănești, pentru întreținerea copiilor orfani de război. Tot în acest an s-a dat suma de 10.000 cor. pe seama „Crucei Roșii”.

Războiul încheiat în 1918 a adus Fundației situații grele. Toată averea fundației rămânând în Ungaria, veniturile ei au fost blocate la băncile budapestane. Tratatul de la Trianon (art. 249) a obligat Ungaria să restituie proprietarilor toate fundațiile de orice categorie. Mitropolia din Sibiu a intervenit la guvernul român stăruind să se facă demersurile diplomatice necesare în acest scop. Chestiunea nu era ușor de rezolvat, dintre credincioșii Mitropoliei transilvane mulți au rămas în Iugoslavia, Ungaria și o mică parte în Cehoslovacia. În 1924 s-a încheiat între România și Ungaria un acord provizoriu. În baza acestui acord Reprezentanța Fundației Gojdu din Sibiu a putut exercita un control direct – timp de 3 ani – asupra averii și veniturilor anuale. Era cu neputință întrunirea reprezentanților țărilor interesate. După conferința de la Haga, chemată să revizuiască obligațiunile derivând din tratatele de pace semnate la Paris în 1930 între guvernul român și maghiar, s-a încercat să se rezolve chestiunea exclusiv între aceste două țări. După tratativele purtate timp de 7 ani, în sfârșit, la 27 octombrie 1937 s-a putut încheia acordul definitiv. Acordul definitiv și Protocolul final între România și Ungaria s-a semnat la Ministerul afacerilor externe, fiind ulterior ratificat de ambele guverne, în anii 1938–1940.

Guvernul maghiar s-a angajat să înlesnească transferul veniturilor anuale din Budapesta la Sibiu. Reprezentanța a cedat o parte din averea Fundației pe seama românilor ortodocși rămași pe teritoriul Ungariei (punctul 3 din acordul din 1937), considerând că Fundația Gojdu a încetat să mai existe ca fundațiune maghiară și a devenit fundațiune română. Pe seama românilor din statul maghiar s-a lăsat o parte a averii pentru înființarea a unei „Fundațiuni de burse și studii a românilor din Ungaria”. (În 1924 s-au înțeles că 90% României, 6% românilor din Iugoslavia,

4% românilor din Ungaria).

Veniturile dintre 1918–1937 s-au constituit ca depozit la banca budapestană Pesti Első Hazai Takarékpénztár. Acest depozit (fiind parte constitutivă din averea fundațiunii), era firesc să treacă în proprietatea Mitropoliei. Fundația Gojdu înainte de război devenise cea mai mare fundațiune de drept privat din fosta Monarhie Austro-Ungară. Inflațiunea postbelică i-a depreciat în mare parte valorile mobiliare, cu toate acestea averea rămasă, constând îndeosebi din valori imobiliare (un corp de 8 clădiri în centrul Budapestei), formează și în anii 1940 o sumă considerabilă. După bilanțul din primăvara anului 1918 averea se urcase la 1 miliard de lei (valuta României).

Evenimentele intervenite prin dictatul de la Viena din 30 august 1940 au zădărnicit efectuarea predării și a preluării patrimoniului Fundației.

Fundația Gojdu avea imobile și la Cluj și Oradea. Imobilele de la Cluj au fost cumpărate de la Societatea de Crucea Roșie ungară (fostul sanatoriu Elisabeta), reocupate de statul maghiar (1940–1944) și revenite Fundației după 1944. La Oradea Fundația Gojdu avea o clădire, pe care a dat-o în chirie Episcopiei române ortodoxe de acolo.

Bunurile Fundației Gojdu, care se află pe teritoriul Ungariei, în 1945 erau următoarele: trei clădiri mari centrale de pe str. Király, Dob, Holló, sume importante de bani depuse la bănci, 2.306 acțiuni diverse, titluri de împrumuturi publice și obiecte diferite. Reprezentanța din Sibiu a fost înștiințată, la 1 martie 1952, de administratorul imobilelor, preotul ortodox român din Budapesta Toma Ungureanu, că aceste imobile au fost naționalizate și că recursul făcut de el a fost respins.

Fundația Emanuil Gojdu timp de 50 de ani a avut un important rol în activitatea și viața culturală românească din Ungaria. În baza prevederilor din testament, studenți, preoți și învățători săraci, familii numeroase și îmbătrâniți puteau beneficia de stipendii și burse pentru studii, să primească ajutoare bănești și materiale din veniturile fundației. Sute de tineri au primit burse pentru studii, sau pentru specializare în străinătate, zeci de familii nevoioase sau lovite de calamități au primit ajutoare substanțiale în bani, alimente sau de altă natură.

Conform actului testamentar, Fundația a avut și unele limite

confesionale, ajutînd la studii numai tinerii romîni de religie ortodoxă din imperiu. Gojdu a manifestat o vădită rezervă, chiar o neînțeleasă împotrivire, față de greco-catolici. El a dispus, prin testamentul său, că „asupra sorții fundației lui nu numai votul, dar nici chiar opiniunea... Românului unit să nu se asculte”.

Teodor Papp (1822–1887) originar din Giula (a cărei activitate e cunoscută în rîndul nostru, fiind prezentată în mai multe publicații) a constituit o Fundație cu suma de 70.000 fl, care a ajutat elevii și studenții romîni din Giula. Scopul „Fundației lui Teodor Papp” este: ca din venitul curat anual a tuturor averilor sale să se împartă stipendii anuale *tinerilor greco-orientali romîni din Giula*, care sînt săraci, lipsiți de mijloacele materiale și studiază la atare gimnaziu, academie ori universitate în Ungaria ori în străinătate. În primul rînd vor fi preferate neamurile lui Teodor Papp. Un stipendiu nu putea trece peste 400 fl. Pe lîngă rudenii, au fost favorizați descendenții lui Atanasie Marian Marienescu, jude la tabla regească din Budapesta, etnograf bine cunoscut, și ai avocatului Ioan Nedelcu din Lugoj. Cu administrarea fundației a fost însărcinat consistoriul ortodox din Arad.

Din această fundație au beneficiat mulți tineri. Aici amintim trei studenți originari din Giula, care au terminat Academia de drept din Oradea: Mihai Mărcuș 1894/95 – 250 fl; *Alexe Lațcu* 1901/1902 – 600 cor; *Iustin Németh* 1904/1905 – 300 cor.

Ca să avem o oareșcare imagine despre mărimea stipendiilor, spre ex. în 1893 „Fundația lui Teodor Papp” a dat burse în sumă de 2700 fl. și anume: **a)** pentru școli elementare stipendiul e de cîte 50 fl; **b)** pentru gimnaziu inferior și institutele militare inferioare 120 fl; **c)** pentru gimnaziu superior 150 fl; **d)** pentru școli de industrie și comerț 180 fl; **e)** pentru academie sau universitate în provincie 250 fl, iar în capitală sau străinătate 300-400 fl.

(*Biserica și școala 1893/Nr. 39.*)

Pe anul școlar 1902/1903 s-a distribuit o sumă de 1000 cor. între următorii concurenți: *Ioan Chereșlădean*, cleric de cursul II; *Constantin Illovici* și *Ioan Ardelean*, absolvenți a patru clase medii și studenți anul

I. la Preparandie; *Hortensia Raț*, elevă de cursul III, pedagogie – toți din Giula.

Teodor Papp, pe lângă fundație, a lăsat bisericii și școlii gr. orientale din Giula 80 fl care se distribuie anual. Tot 80 fl anuali a lăsat corului vocal român din Giula. A mai lăsat prin testament 200 fl familie *Ioan Mărcuș*, învățătorului român din Giula.

Cu ajutorul „Fundației lui Teodor Papp” mulți români din Giula și-a putut împlini visul în ce privește studiile superioare.

Petru Țegle (1856–1910) s-a născut în *Apateu* din familie de țărani. Studiile gimnaziale și juridice le-a făcut în Oradea. Aici, a beneficiat de două fundații, a primit bursă de la „Fundația Gojdu”, și a mai primit ajutor din partea „Fundației N. Jiga”. În 1892 la universitatea din Budapesta și-a obținut doctoratul. Praxa avocațială a făcut-o la *Emanuil Ungureanu* în Timișoara. Mai târziu și el și-a deschis o cancelarie avocațială, devenind avocat renumit în oraș și în satele din împrejur.

Petru Țegle și-a respectat neamul și cultura sa, a devenit un filantrop renumit. A ajutat multe întreprinderi culturale. A finanțat revistele române din Timișoara „Dreptatea”, „Controla” (acestea au fost redactate de *David Voniga*, originar din Giula), „Plugarul Român”, „Advocatul Poporal”. A dat 1000 coroane pentru Fondul cultural al diecezei Aradului. A fost membru ordinar al Societății pentru crearea unui fond de teatru. S-a înscris ca membru fondator la asociația ASTRA.

Petru Țegle a avut o boală gravă de inimă, văzînd asta în luna iunie 1910 și-a făcut testamentul, și în 26 decembrie a și decedat.

A lăsat 20.000 coroane celor doi frați ai săi din Apateu. Parohiei din Apateu a donat 2.600 cor, tot atât parohiei din Fabricul-Timișoara. Din restul averii sale, ce făcea circa 130.000 coroane, a întemeiat o *Fundație* de a ajuta școlile române confesionale ortodoxe din comitatul Bihorului și a Timișorii, și pentru a da burse pentru acei tineri care voiau să studieze dreptul la Budapesta.

Dimitrie Machi Ardelean (1853–1916) a fost notar în *Giula-Vărșand* (ales în 1885) și s-a remarcat prin sprijinul entuziast acordat activității

memorandiștilor. A fost un adevărat ocrotitor a intereselor din comună. A fost și un mare mecenat, iubea arta și biserica. Din averea lui de 45.000 coroane a lăsat o *Fundație* de 10.000 cor. cu menținerea ca, din veniturile acestei fundațiuni, să se dea ajutoare la perfecționarea preoției în arta predicii bisericești și pentru trimiterea teologilor talentați în străinătate spre perfecționare în arta oratorică. A lăsat 1000 coroane pentru Fondul de teatru român; 500 coroane pentru Fondul ziariștilor români; 3000 coroane pentru scopuri culturale și bisericești din Giula-Vârșand, iar alte 2000 coroane pentru edificarea unei case de întrunire a comitetului parohial; 500 coroane să se distribuie săracilor în ziua înmormântării sale. Restul soției și rudeniilor. A mai donat 1000 coroane pentru ASTRA, în revista „Transilvania” din 1 dec. 1916 se relatează astfel acest act nobil: „Răposatul Dimitrie Machi Ardelean, fost notar comunal în Giula-Vârșand, între alte multe binefaceri ale sale a lăsat prin testamentul său, – o nobilă dovadă de iubire de neam și de dar de lumină, – și pe seama Asociațiunii” suma de 1000 coroane, pentru promovarea scopurilor ei culturale. Eternă fie memoria acestui binefăcător, și exemplul lui frumos afle cât mai mulți urmași între fruntașii neamului nostru!”

Pe lângă constituirea fundațiilor mai mari și mai însemnate, se nasc mai multe fundații cu sume mai modeste și fonduri bănești menite să sprijine școala, biserica și cultura românilor din Ungaria. Aici doresc să amintesc și pe acestea, mai cu seamă că se leagă de locurile noastre natale. Pe lângă fundații, existau liste de donații, și știm despre multe acte filantropice care serveau acel scop comun.

Mihai Benei (director al școlilor naționale) în 1808, împreună cu canonicii Iosif Silaghi și Simeon Bran, constituie o fundație de 300 fl pentru ajutorarea învățătorului român din *Leta-Mare*.

În *Chitighaz* contele **Coloman Almásy** din anul 1858 dă ajutoare financiare. A ridicat patru fundațiuni, una în 1871 de 1785 fl, dintre ale cărei camete se ajutara preoția română și învățătorul român din loc. În 1870 a fondat una cu o sumă de 500 fl pentru îmbrăcăminte a 6 școlari săraci, a treia fundațiune era de 1000 fl pentru ajutorarea a 10 săraci care nu sînt în stare de a cerși; a patra avea un capital de 600 fl, a

cărei scop a fost sprijinirea a 10 familii decăzute prin vreo nenorocire la neputință și sărăcie.

În 1881 la *Jaca* **Ioan Pinte**a senior, pentru promovarea învățămîntului poporal, constituie o fundațiune școlară de 1000 fl, a cărei interese sînt menite pentru acoperirea salariului învățătoresc de la școala ortodoxă română din Jaca. (*Bis. și șc. 1881*)

În 1882 **Ana Mocan**, văduva lui Teodor Rusu din *Otlaca*, a donat pe seama fondului școlar de acolo o casă și un pătrariu de pămînt extravilan. (*Biserica și școala 1882/Nr. 1*)

Alexandru Nedelcu, industriaș și proprietar român în *Budapesta*, printr-un testament făcut în 1883, împreună cu soția sa Ana, lasă toată averea lor în valoare de aproape 70.00 fl românilor din Lugoj (locul nașterii sale), cu menirea ca din interese să se dea premii respectiv zestre de 500-1000 fl curajoșilor români gr. or. industriași, comercianți și agricultori. Cîteva procente din venit să se dea pentru văduve, săraci, studenți, precum și pentru cei loviți de vreo nenorocire prin arderea casei, pierderea trăgătorilor etc. „*Fundația lui Alexandru Nedelcu și a soției sale Ana*” a fost administrată de comitetul parohial din Lugoj. (*Amicul Familiei 1886/Nr. 11*)

În 1888 **Pavel Știru** cu soția sa Ecaterina Papp (sora fondatorului Teodor Papp) au dăruit pentru zugrăvirea bisericii *Giula-orașul mare românesc* 1000 fl, iar în anul 1900, pe cheltuiala lor s-a construit aici o școală nouă.

Ioan Santai (1823–1898), notarul din *Micherechi*, a fost o personalitate de seamă în viața satului. S-a născut în 1823 la Repsig. După terminarea dreptului și-a început cariera în Galșa ca notar adjunct. În 1846 s-a dus la Budapesta ca jurator la tabla regească. Cu mișcările din 1848 a părăsit capitala, a ocupat postul de notar în comuna Aut, de unde apoi, la 23 aprilie 1852 devine notar în Micherechi. Ca om cu vederi mai largi a ajutat activitățile culturale. În 1862, alături de parohul din loc Alexandru Rocsin, devine membru a Asociației arădene. 46 de ani a servit în Micherechi, în această perioadă a prosperat școala și biserica. Trei generații de preoți au slujit în perioada amintită. Ioan Santai, înainte de moarte, a dăruit pentru biserică 100 fl, sumă care s-a predat epitropiei

parohiale pentru a se adăuga la fundațiunea făcută de răposata sa soție Tecla Frușa (o descendentă din familia episcopului din Arad, Gherasim Raț), care era administrată sub denumirea „*Fundațiunea Ioan Santai și soția sa Tecla Frușa*”.

(*Biserica și școala 1898/Nr. 49*)

Floarea Tiț din *Darvaș* în 1898 a făcut o fundațiune bisericească, a donat un complex de 11 iugăre de pământ comune bisericești de acolo cu scopul ca, din venitul acelui pământ, să se întregească dotațiunea învățătorului de la școala confesională gr. or. română din loc. (*Biserica și școala 1898/Nr. 18*)

Ștefan Rusu (1857–1941) din *Otlaca*, marele ctitor și mecenat al românilor din *Otlaca-Pustă*, decenii de-a rîndul a ajutat școlarii săraci cu haine, și a cumpărat pentru ei manuale. Școala din *Otlaca-Pustă* și-a deschis porțile în 1898 prin contribuția lui. A mai ridicat un edificiu, a dat 34 iugăre de pământ ca din venitul acestuia să se susțină un preot-învățător. Ștefan Rusu cu soția sa Zenobia Drăgan au zidit pe spesele proprii o biserică în *Otlaca-Pustă*, o casă parohială și au mai dăruit 25 iugăre de pământ arător.

Iosif Vulcan moare în 8 septembrie 1907. În testament a lăsat o fundațiune de 50.000 coroane sub numele de „*Fundațiunea Iosif Vulcan și soția Aurelia Popovici*” pentru ajutorarea elevilor săraci români de la liceul din Beiuș.

Aurora Mărcuș din *Giula* (soția avocatului dr. Mihai Mărcuș) a cerut să fie membră fondatoare a „Reuniunii femeilor române din Arad și provincie”, al cărei scop a fost înființarea unei școli de fete în Arad. Dînsa în 1909 a dăruit pentru această școală suma de 2000 coroane. (*Tribuna 1909/Nr. 128*)

Dr. Iosif Gall din *Budapesta*, fost deputat parlamentar, membru în casa magnaților, a lăsat un testament prin care se precizează ca averea sa să se împartă între două biserici: gr. orientală română și sîrbă. (Soția sa a fost de origine sîrbă.) Fiecare a primit 300.000 coroane, care avere avea să se administreze de mitropolie ca „*Fundațiunea Ecaterina și Dr. Iosif Gall*”, și care va servi pentru stipendii. Alte 16.000 coroane au fost lăsate pentru zidirea unei biserici ortodoxe române în *Budapesta*, care împreună

cu cele 4000 date în același scop de I. Gall, când era în viață, fac 20.000 coroane. Fondul cultural al diecezei Aradului avea menirea de a salva școlile române confesionale în comune, unde din pricina sărăciei era absolut cu neputință a le susține în condițiile impuse de articolul de lege XXVII din 1907. La acest fond, Iosif Gall a contribuit cu suma de 10.000 cor. Au mai dăruit pentru acest fond, spre ex.:

Emil Babeș avocat Budapesta	200 cor.
Victor Popovici preot în Ciaba	100 cor.
Gheorghe Sidu proprietar Bpesta	300 cor.
Gerasim Raț consilier ministerial Bp.	125 cor.
Andrei Bogdanov epitrop Ciaba	50 cor.
Ilie Voniga econom Giula	50 cor.
Iuliu Chirilescu din Chitighaz	50 cor.

Precum vedem, rolul fundațiilor și a donațiilor a fost hotărîtor în formarea culturii, și intelectualității române din Ungaria în secolul al XIX-lea. Din partea statului nu s-a dat ajutor pentru întreținerea instituțiilor de învățămînt și a bisericilor, așa totuși a depins de păturile române mai înstărite cu simțămînt nobil și binevoitor față de cultura și limba română.

BIBLIOGRAFIE

1. Maria Berényi: Mozaicuri istorice din viața macedo-românilor din Austro-Ungaria. Timpuri, Giula (1986 p. 7-15.)
2. Maria Berényi: Aspecte național-culturale din istoricul românilor din Ungaria (1785-1918) Bp/1990
3. Maria Berényi: Românii din Ungaria de azi în presa română din Transilvania și Ungaria secolului al XIX-lea (1821-1918). DOCUMENTE, Giula, 1994
4. Teodor Botiș: Istoria școlii normale (Preparandiei) și a Institutului teologic ortodox-român din Arad. Arad/1922
5. Teodor Botiș: Monografia familiei Mocioni. București/1939
6. Biserica și școala, Arad 1877-1918
7. Familia, Budapesta-Oradea, 1865-1904
8. Teodor Misaroș: Din istoria comunităților bisericești ortodoxe române din R. Ungară. Bp/1990
9. Teodor Neș: Oameni din Bihor (1848-1918). Oradea /1937
10. Transilvania, Brașov, 1910-1916